यह पुस्तक पंजाब यूनिवर्सिटी द्वारा पंजाब के सब हाई स्कूलों के लिए टैक्स्ट-बुक स्वीकृत है।

पंचतन्त्र-कथासार

संग्रहकर्ता

प्रो० दुर्गादत्त मेनन एम. ए.

अध्यक्ष संस्कृत विभाग

डी. ए. वी. कालेज

जालन्धर

हस्ताक्षर............

प्रकाशक

पीताम्बर बुक डिपो

६९४, चाँदनी चौक, दिल्ली

प्रकाशक :—

पीताम्बरलाल एम. ए., एल-एल. बी.

अध्यक्ष

पीताम्बर बुक डिपो

प्रकाशक तथा पुस्तक-विक्रेता

694 चाँदनी चौक,

दिल्ली

रु० 1·75

[मूल्य एक रुपया पिचहत्तर नये पैसे]

मुद्रक

पीताम्बर प्रिंटिंग प्रेस,

42, बस्ती हरफूलसिंह

दिल्ली

पंचतंत्र-कथासार

एक परिचय

राष्ट्र की संपत्ति उसके बालक ही होते हैं। जिनके सहारे राष्ट्र का ऊँचा भवन खड़ा किया जाता है। बालकों को बचपन में जैसे वातावरण में पाला जाएगा और जैसी शिक्षा उन्हें दी जाएगी उसी के अनुसार उनका भावी जीवन बनेगा। इसलिए यह अत्यन्त आवश्यक है कि हम बचपन में ही उन्हें आदर्श चरित्रवान्, निष्ठावान् तथा राष्ट्र के अनन्य उपासक बनाने का प्रयास करें।

इस दिशा में पंचतन्त्र नामक कहानियों का ग्रन्थ बालकों के चरित्र गठन तथा उन्हें नीति की शिक्षा देने में पर्याप्त सहायक हो सकता है।

प्राचीन परंपरा के अनुसार इसे बालकों के पाठ्यक्रम में सदा विशेष स्थान मिलता आया है। इस में मनोरंजन के साथ ही साथ अत्यन्त सुबोध तरीके से बालकों को जीवन के सभी तत्व समझाये गए हैं, जिनसे वे राष्ट्र के भावी कर्णधार बन सकते हैं।

हमने इस संग्रह में पंचतन्त्र के उन सभी नीति वाक्यों तथा कहानियों का विशेष परिश्रम से चुनाव किया है जो उनके जीवन को प्रभावित कर सकने में सहायक हो सकते हैं।

संग्रह के अन्त में परिशिष्ट भाग के द्वारा इसे सर्वथा छात्रोपयोगी बनाया गया है। व्याकरण के साधारण नियम, अभ्यास तथा

ग्रंथान्तर्गत कठिन पदों के संधिच्छेद एवं क्लिष्ट शब्दों के अर्थ निर्देश कर इसे सर्वाङ्ग पूर्ण बनाने का प्रयास किया गया है।

यह संग्रह संस्कृत की शिक्षा देने की दिशा में एक सर्वथा नवीन प्रयत्न है। इसमें सर्वथा नवीन पद्धति का अनुसरण किया गया है।

इसमें छात्रोपयोगी सभी आवश्यक उपकरणों का सम्मिश्रण कर इसे सर्वथा उनके उपयुक्त बनाया गया है।

यदि मेरे इस प्रयास से हमारे भावी राष्ट्र के उन्नायकों का कुछ भी उपकार हो सके तो मैं अपनी कृति को सफल समझूँगा।

संग्रहकर्ता

विषयानुक्रमणिका

पञ्चतन्त्र कथासार

-कथामुखम्-

मनवे वाचस्पतये शुक्राय पराशराय ससुताय।
चाणक्याय च विदुषे नमोऽस्तु नयशास्त्रकर्तृभ्यः ॥ १ ॥

सकलार्थशास्त्रसारं जगति समालोक्य विष्णुशर्मेदम्।
तन्त्रैः पञ्चभिरेतच्चकार सुमनोहरं शास्त्रम् ॥ २ ॥

तद्यथानुश्रूयते—अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरम्। तत्र सकलार्थिसार्थकल्पद्रुमः प्रवरनृपमुकुटमणिमरीचिमञ्जरीचयचर्चितचरणयुगलः सकलकलापारंगतोऽमरशक्तिर्नाम राजा बभूव। तस्य त्रयः पुत्राः परमदुर्मेधसो बहुशक्तिरुग्रशक्तिरनेकशक्तिश्चेति नामानो बभूवुः। अथ राजा तान्शास्त्रविमुखानालोक्य सचिवानाहूय प्रोवाच—'भोः! ज्ञातमेतद्भवद्भिर्यन्ममैते पुत्राः शास्त्रविमुखा विवेकरहिताश्च। तदेतान्पश्यतो मे महदपि राज्यं न सौख्यमावहति

अथवा साध्विदमुच्यते,—

अजातमृतमूर्खेभ्यो मृताजातौ सुतौ वरम्।
यतस्तौ स्वल्पदुःखाय यावज्जीवं जडो दहेत् ॥ ३ ॥

किं तया क्रियते धेन्वा या न सूते न दुग्धदा।
कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान्न भक्तिमान् ॥ ४ ॥

तदेतेषां यथा बुद्धिप्रकाशो भवति तथा कोऽप्युपायोऽनुष्ठीयताम् । अत्र च मद्दत्तां वृत्तिं भुञ्जानानां पण्डितानां पञ्चशती तिष्ठति । ततो यथा मम मनोरथाः सिद्धिं यान्ति तथाऽनुष्ठीयताम्' इति । तत्रैकः प्रोवाच—देव ! द्वादशभिर्वर्षैर्व्याकरणं श्रूयते । ततो धर्मशास्त्राणि मन्वादीनि, अर्थशास्त्राणि चाणक्यादीनि, कामशास्त्राणि वात्स्यायनादीनि । एवं च ततो धर्मार्थकामशास्त्राणि ज्ञायन्ते । ततः प्रतिबोधनं भवति ।' तन्मध्यतोऽथापरः सुमतिर्नाम सचिवो प्राह—'अशाश्वतोऽयं जीवितव्यविषयः । प्रभूतकालज्ञेयानि शब्दशास्त्राणि । तत्संक्षेपमात्रं शास्त्रं किंचिदेतेषां प्रबोधनार्थं चिन्त्यतामिति । उक्तं च यतः,—

अनन्तपारं किल शब्दशास्त्रं स्वल्पं तथायुर्बहवश्च विघ्नाः ।
सारं ततो ग्राह्यमपास्य फल्गु हंसैर्यथा क्षीरमिवाम्बुमध्यात् ॥ ५ ॥

तदत्रास्ति विष्णुशर्मा नाम ब्राह्मणः सकलशास्त्रपारंगमश्छात्रसंसदि लब्धकीर्तिः । तस्मै समर्पयत्वेतान् । स नूनं द्राक्प्रबुद्धान्करिष्यति' इति । स राजा तदाकर्ण्य विष्णुशर्माणमाहूय प्रोवाच—'भो भगवन् ! मदनुग्रहार्थमेतानर्थशास्त्रं प्रति द्राग्यथानन्यसदृशान्विदधासि तथा कुरु । तदाहं त्वां शासनशतेन योजयिष्यामि ।

अथ विष्णुशर्मा तं राजानमूचे—'देव ! श्रूयतां मे तथ्यवचनम् । नाहं विद्याविक्रयं शासनशतेनापि करोमि । पुनरेतांस्तव पुत्रान्मासषट्केन यदि नीतिशास्त्रज्ञान्न करोमि ततः स्वनामत्यागं करोमि ।

किं बहुना, श्रूयतां ममैष सिंहनादः । नाहमर्थलिप्सुर्ब्रवीमि । ममाशीतिवर्षस्य व्यावृत्तसर्वेन्द्रियार्थस्य न किंचिदर्थेन प्रयोजनम् । किंतु त्वत्प्रार्थनासिद्ध्यर्थं सरस्वतीविनोदं करिष्यामि । तल्लिख्यतामद्यतनो दिवसः । यद्यहं षण्मासाभ्यन्तरे तव पुत्रान्नयशास्त्रं प्रत्यनन्यसदृशान्न करिष्यामि, ततो नार्हति देवो देवमार्गं संदर्शयितुम् ।'

अथासौ राजा तां ब्राह्मणस्यासंभाव्यां प्रतिज्ञां श्रुत्वा ससचिवः प्रहृष्टो विस्मयान्वितस्तस्मै सादरं तान्कुमारान्समर्प्य परां निर्वृतिमाजगाम । विष्णुशर्मणापि तानादाय तदर्थं मित्रभेद-मित्रप्राप्ति-काकोलूकीय-लब्धप्रणाशाऽपरीक्षितकारकाणि चेति पञ्च तन्त्राणि रचयित्वा पाठितास्ते राजपुत्राः । तेऽपि तान्यधीत्य मासषट्केन यथोक्ताः संवृत्ताः । ततः प्रभृत्येतत्पञ्चतन्त्रकं नाम नीतिशास्त्रं बालावबोधनार्थं भूतले प्रवृत्तम् । किं बहुना,—

अधीते य इदं नित्यं नीतिशास्त्रं शृणोति च ।
न पराभवमाप्नोति शक्रादपि कदाचन ॥ ६ ॥

इति कथामुखम् ।

अथ मित्रभेदम् ।

अथातः प्रारभ्यते मित्रभेदं नाम प्रथमं तन्त्रम् । यस्यायमादिमः श्लोकः—

वर्धमानो महान्स्नेहः सिंहगोवृषयोर्वने ।
पिशुनेनातिलुब्धेन जम्बुकेन विनाशितः ॥ १ ॥

तद्यथानुश्रूयते—अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरम् । तत्र धर्मोपार्जितभूरिविभवो वर्धमानको नाम वणिक्पुत्रो बभूव । तस्य कदाचिद्रात्रौ शय्यारूढस्य चिन्ता समुत्पन्ना—यत्प्रभूतेऽपि वित्तेऽर्थोत्पत्त्युपायाश्चिन्तनीयाः कर्तव्याश्चेति । यत उक्तं च,—

न हि तद्विद्यते किंचिद्यदर्थेन न सिद्ध्यति ।
यत्नेन मतिमांस्तस्मादर्थमेकं प्रसाधयेत् ॥ २ ॥
यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।
यस्यार्थाः स पुमाँल्लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥ ३ ॥
न सा विद्या न तद्दानं न तच्छिल्प न सा कला ।
अर्थार्थिभिर्न तत्स्थैर्य धनिनां यन्न गीयते ॥ ४ ॥

स चार्थः पुरुषाणां षड्भिरुपायैर्भवति—भिक्षया, नृपसेवया, कृषिकर्मणा, विद्योपार्जनेन व्यवहारेण, च वणिक्कर्मणा वा । सर्वेषामपि तेषां वाणिज्येनातिरस्कृतोऽर्थलाभः स्यात् । तच्च वाणिज्यं सप्त-

विधमर्थागमाय स्यात्। तद्यथा —गान्धिकव्यवहारः निक्षेपप्रवेशः, गोष्ठिककर्म, परिचितग्राहकागमः, मिथ्याक्रयकथनम्, कूटतुलामानम्, देशान्तराद्भाण्डानयनं चेति ।

इत्येवं संप्रधार्य मथुरागामीनि भाण्डान्यादाय शुभायां तिथौ गुरुजनाभ्यनुज्ञातः सुरथाधिरूढः प्रस्थितः । तस्य च मङ्गलवृषभौ संजीवक-नन्दकनामानौ गृहोत्पन्नौ धूर्वोढारौ स्थितौ । तयोरेकः संजीवकाभिधानो यमुनाकच्छमवतीर्णः सन्पङ्कपूरमासाद्य कलितचरणो युगभङ्गं विधाय निषसाद । अथ तं तदवस्थमालोक्य वर्धमानः परं विषादमगमत् । तदर्थं च स्नेहार्द्रहृदयस्त्रिरात्रं प्रयाणभङ्गमकरोत् । अथ तं विषण्णमालोक्य सार्थिकैरभिहितम्—'भोः श्रेष्ठिन्! किमेवं वृषभस्य कृते सिंहव्याघ्रसमाकुलेऽस्मिन्वने बह्वपाये समग्रोऽपि स्वसार्थस्त्वया संदेहे नियोजितः ? उक्तं च,—

न स्वल्पस्य कृते भूरि नाशयेन्मतिमान्नरः ।
एतदेव हि पाण्डित्यं यत्स्वल्पाद्भूरिरक्षणम् ॥ ५ ॥

अथासौ तदवधार्य संजीवकस्य रक्षापुरुषान्निरूप्याशेषसार्थं नीत्वा प्रस्थितः । अथ रक्षापुरुषा अपि बह्वपायं तद्वनं विदित्वा संजीवकं परित्यज्य पृष्ठतो गत्वाऽन्येद्युस्तं सार्थवाहं मिथ्याहुः—'स्वामिन् ! मृतोऽसौ संजीवकः । अस्माभिस्तु सार्थवाहस्याभीष्ट इति मत्वा वह्निना संस्कृतः' इति । तच्छ्रुत्वा सार्थवाहः कृतज्ञः स्नेहार्द्रहृदयस्तस्यौर्ध्वदेहिकक्रिया वृषोत्सर्गादिकाः सर्वाश्चकार । संजीवकोऽप्या-

युःशेषतया यमुना सलिलमिश्रैः शिशिरतरवातैराप्यायितशरीरः कथंचिदप्युत्थाय यमुनातटमुपपेदे । तत्र मरकतसदृशानि बालतृणाग्राणि भक्ष्यमाणः कतिपयैरहोभिर्हरवृषभ इव पीनः ककुद्मान्बलवांश्च संवृत्तः प्रत्यहं वल्मीकशिखराग्राणि शृङ्गाभ्यां विदारयन्प्रगर्जंश्चास्ते । साधु चेदमुच्यते,—

अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति ।
जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः कृतप्रयत्नोऽपि गृहे विनश्यति ॥६॥

अथ कदाचित्पिङ्गलको नाम सिंहः सर्वमृगपरिवृतः पिपासाकुल उदकग्रहणार्थं यमुनातटमवतीर्णः संजीवकस्य गम्भीरतरं शब्दं दूरादेवाशृणोत् । तं च श्रुत्वातीव व्याकुलहृदयः ससाध्वसमाकारं प्रच्छाद्य वटवृक्षतले चतुर्मण्डलावस्थानेनावस्थितः । चतुर्मण्डलावस्थानं त्विदम् —सिंहः, सिंहानुयायिनः, काकरवाः किंवृत्ता इति । अथ तस्य करटकदमनकनामानौ द्वौ शृगालौ मन्त्रिपुत्रौ भ्रष्टाधिकारौ सदानुयायिनावास्ताम् । तौ च परस्परं मन्त्रयतः । तत्र दमनकोऽब्रवीत् —'भद्र करटक ! अयं तावदस्मत्स्वामी पिंगलक उदकग्रहणार्थं यमुनाकच्छमवतीर्य स्थितः । स किंनिमित्तं पिपासाकुलोऽपि निवृत्य व्यूहरचनां कृत्वा दौर्मनस्येनाभिभूतोऽत्र वटतले स्थितः ?।' करटक आह—'भद्र ! किमावयोरनेन व्यापारेण ?

आवयोर्भक्षितशेष आहारोऽस्त्येव । तत्किमनेन व्यापारेण ?'। दमनक आह—'तत्किं भवानाहारार्थी केवलमेव ? तन्न युक्तम् ।

उक्तं च,—

सुहृदामुपकारकारणाद्द्विषतां चाप्यपकारकारणात् ।
नृपसंश्रय इष्यते बुधैर्जठरं को न बिभर्ति केवलम् ? ॥७॥

किंच,—

यस्मिञ्जीवति जीवन्ति बहवः सोऽत्र जीवतु ।
वयांसि किं न कुर्वन्ति चञ्च्वा स्वोदरपूरणम् ? ॥८॥

यज्जीव्यते क्षणमपि प्रथितं मनुष्यै-
र्विज्ञानशौर्यविभवार्यगुणैः समेतम् ।
तन्नाम जीवितमिह प्रवदन्ति तज्ज्ञाः
काकोऽपि जीवति चिरं च बलिं च भुंक्ते ॥९॥

करटक आह—'आवां तावदप्रधानौ । तत्किमावयोरनेन व्यापारेण ?

दमनक आह—मा मैवं वद ।

यत उक्तं च,—

आसन्नमेव नृपतिर्भजते मनुष्यं
विद्याविहीनमकुलीनमसंस्कृतं वा ।
प्रायेण भूमिपतयः प्रमदा लताश्च
यत्पार्श्वतो भवति तत्परिवेष्टयन्ति ॥१०॥

करटक आह—'अथ भवान्किंकर्तुमनाः ?'। सोऽब्रवीत्—'अद्यास्मत्स्वामी पिङ्गलको भीतो भीतपरिवारश्च वर्तते । तदेनं गत्वा भयकारणं विज्ञाय संधि-विग्रह-यानाऽऽसन-संश्रय-द्वैधीभावानामेकतमेन संविधास्ये।' करटक आह—'कथं वेत्ति भवान् यद्भयाविष्टोऽयं

स्वामी ?' सोऽब्रवीत्—'ज्ञेयं किमत्र ? यत उक्तं च,—

उदीरितोऽर्थः पशुनापि गृह्यते
हयाश्च नागाश्च वहन्ति चोदिताः ।
अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः
परेङ्गितज्ञानफला हि बुद्धयः ॥११॥

तथा च मनुः,—

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च ।
नेत्रवक्त्रविकारैश्च लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥१२॥

तदद्यैनं भयाकुलं प्राप्य स्वबुद्धिप्रभावेण निर्भयं कृत्वा वशीकृत्य च निजां साचिव्यपदवीं समासादयिष्यामि।' करटक आह—'अनभिज्ञो भवान्सेवाधर्मस्य। तत्कथमेनं वशीकरिष्यसि ?'। सोऽब्रवीत्—'कथमहं सेवानभिज्ञः ? मया हि तातोत्सङ्गे क्रीडताभ्यागतसाधूनां नीतिशास्त्रं पठतां यच्छ्रुतं सेवाधर्मस्य सारभूतं हृदि स्थापितम् ।

करटक आह—'अथ भवांस्तत्र गत्वा किं तावत्प्रथमं वक्ष्यति ? तत्तावदुच्यताम् ।' दमनक आह—

न चाहमप्राप्तकालं वक्ष्ये । आकर्णितं मया नीतिसारं पितुः पूर्वमुत्सङ्गं हि निषेवता ।

अप्राप्तकालं वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ।
लभते बह्ववज्ञानमपमानं च पुष्कलम् ॥१३॥

करटक आह—

'दुराराध्या हि राजानः पर्वता इव सर्वदा ।
व्यालाकीर्णाः सुविषमाः कठिना दुःखसेविताः ॥१४॥

दमनक आह—'सत्यमेतत् । किंतु,—

यस्य यस्य हि यो भावस्तस्य तस्य हि तं नरः ।
अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥१५॥

करटक आह—'यद्येवमभिमतं तर्हि शिवास्ते पन्थानः सन्तु । यथाभिलषितमनुष्ठीयताम्' इति । सोऽपि प्रणम्य पिङ्गलकाभिमुखं प्रतस्थे ।

अथागच्छन्तं दमनकमालोक्य पिङ्गलको द्वाःस्थमब्रवीत्—'अपसार्यतां वेत्रलता । अयमस्माकं चिरंतनो मन्त्रिपुत्रो दमनकोऽव्याहतप्रवेशः । तत्प्रवेश्यतां द्वितीयमण्डलवर्ती यथार्थवादी च' इति । स आह—'यथावादीद्भवान्' इति । अथोपसृत्य दमनको निर्दिष्ट आसने पिङ्गलकं प्रणम्य प्राप्तानुज्ञ उपविष्टः । स तु तस्य नखकुलिशालंकृतं दक्षिणपाणिमुपरि दत्त्वा मानपुरःसरमुवाच—'अपि शिवं भवतः ? कस्माच्चिराद्दृष्टोऽसि ?' दमनक आह 'यद्यपि न किंचिद्देवपादानामस्माभिः प्रयोजनम्, तदपि भवतां प्राप्तकालं वक्तव्यम् । यत उत्तममध्यमाधमैः सर्वैरपि राज्ञां प्रयोजनम् । उक्तं च,—

दन्तस्य निष्कोषणकेन नित्यं कर्णस्य कण्डूयनकेन वाऽपि ।
तृणेन कार्यं भवतीश्वराणां किमङ्ग ! वाग्घस्तवता नरेण ? ॥१६॥

तथा वयं देवपादानामन्वयागता भृत्या आपत्स्वपि पृष्ठगामिनो यद्यपि स्वमधिकारं न लभामहे तथापि देवपादानामेतद्युक्तं न भवति ।

यच्चाविवेकितया राजा भृत्यानुत्तमपदयोग्यान् हीनाधमस्थाने नियोजयति, न ते तत्रैव तिष्ठन्ति, स भूपतेर्दोषो, न तेषाम्। उक्तं च,—

कनकभूषणसंग्रहणोचितो यदि मणिस्त्रपुणि प्रतिबध्यते।
न स विरौति न चापि न शोभते, भवति योजयितुर्वचनीयता ॥१७॥

यच्च स्वाम्येवं वदति 'चिराद्दृश्यसे' इति, तदपि श्रूयताम्—

सव्यदक्षिणयोर्यत्र विशेषो नास्ति हस्तयोः।
कस्तत्र क्षणमप्यार्यो विद्यमानगतिर्वसेत्? ॥ १८ ॥
काचे मणिर्मणौ काचो येषां बुद्धिर्विकल्पते।
न तेषां संनिधौ भृत्यो नाममात्रोऽपि तिष्ठति ॥ १९ ॥

परीक्षका यत्र न सन्ति देशे, नार्घन्ति रत्नानि समुद्रजानि।
आभीरदेशे किल चन्द्रकान्तं त्रिभिर्वराटैर्विपणन्ति गोपाः ॥ २० ॥

तथा 'शृगालोऽयम्' इति मन्यमानेन ममोपरि स्वामिना यद्यवज्ञा क्रियते, तदप्ययुक्तम्।

पिंगलक आह—'भवत्वेवं तावत्। असमर्थः समर्थो वा चिरंतनस्त्वमस्माकं मन्त्रिपुत्रः, तद्विश्रब्धं ब्रूहि यत्किंचिद्वक्तुमनाः।' दमनक आह—'देव! विज्ञाप्यं किंचिदस्ति।' पिंगलक आह—'तन्निवेदयाभिप्रेतम्।' सोऽब्रवीत्—

'अपि स्वल्पतरं कार्यं यद्भवेत् पृथिवीपतेः।
तन्न वाच्यं सभामध्ये प्रोवाचेदं बृहस्पतिः ॥ २१ ॥

तदेकान्तिके मद्विज्ञाप्यमवधारयन्तु देवपादाः। यतः,—

षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रश्चतुष्कर्णः स्थिरो भवेत् ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन षट्कर्णं वर्जयेत्सुधीः ॥ २२ ॥

अथ पिंगलकाभिप्रायज्ञा व्याघ्रद्वीपिवृकपुरःसराः सर्वेऽपि तद्वचः समाकर्ण्य संसदि तत्क्षणादेव दूरीभूताः कृताश्च। ततश्च दमनक आह—'उदकग्रहणार्थं प्रवृत्तस्य स्वामिनः किमिह निवृत्त्यावस्थानम् ? ।' पिंगलकः सविलक्षस्मितमाह—'न किंचिदपि ।' सोऽब्रवीत्—'देव ! यद्यनाख्येयं तत्तिष्ठतु ।

तच्छ्रुत्वा पिंगलकश्चिन्तयामास—'योग्योऽयं दृश्यते, तत्कथयाम्येतस्याग्र आत्मनोऽभिप्रायम् ।

'भो दमनक ! शृणोषि शब्दं दूरान्महान्तम् ? ।' सोऽब्रवीत्—'स्वामिन् ! शृणोमि, ततः किम् ? ।' पिंगलक आह—'भद्र अहमस्माद्वनात् गन्तुमिच्छामि ।' दमनक आह—'कस्मात् ? ।' पिंगलक आह—'यतोऽद्यास्मद्वने किमप्यपूर्वं सत्त्वं प्रविष्टं, यस्यायं महान् शब्दः श्रूयते । तस्य च शब्दस्यानुरूपेण सत्त्वेन भाव्यम्, सत्त्वानुरूपेण च पराक्रमेण भवितव्यम्' इति । दमनक आह—'यत् शब्दमात्रादपि भयमुपगतः स्वामी तदप्ययुक्तम् । तन्न युक्तं स्वामिनः पूर्वपुरुषोपार्जितं कुलक्रमागतं वनमेकपदे एव त्यक्तुम् । यतो भेरीवेणुवीणामृदंगतालपटहशङ्खकाहलादिभेदेन शब्दा अनेकविधा भवन्ति । तन्न केवलाच्छब्दमात्रादपि भेतव्यम् । तदेवं ज्ञात्वा स्वामिना धैर्यावष्टम्भः कार्यः, न शब्दमात्राद्भेतव्यम् ।

पिङ्गलक आह—'भोः, पश्यायं मम सर्वोऽपि परिग्रहो भयव्याकुलितमनाः पलायितुमिच्छति । तत्कथमहं धैर्यावष्टम्भं करोमि ? ।' सोऽब्रवीत्—'स्वामिन् ! नैतेषामेष दोषः । यतः स्वामिसदृशा एव भवन्ति भृत्याः । उक्तं च,—

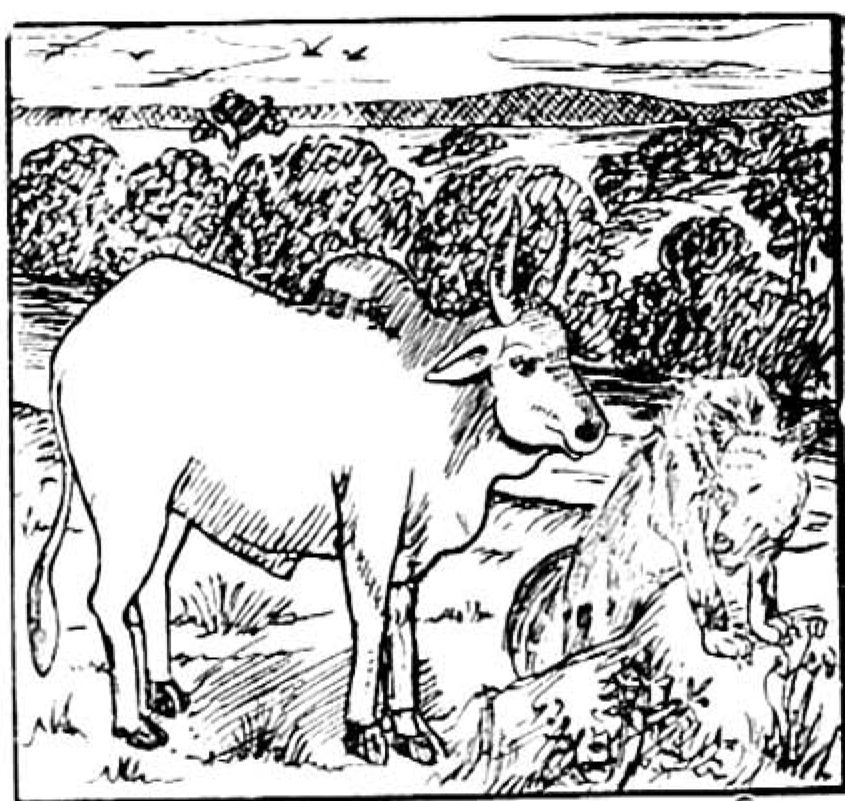
अश्वः शस्त्रं शास्त्रं वीणा वाणी नरश्च नारी च ।
पुरुषविशेषं प्राप्ता भवन्त्ययोग्याश्च योग्याश्च ॥ २३ ॥

तत्पौरुषावष्टम्भं कृत्वा त्वं तावदत्रैव प्रतिपालय यावदहमेतच्छब्दस्वरूपं ज्ञात्वाऽऽगच्छामि । ततः पश्चाद्यथोचितं कार्यम्' इति । पिङ्गलक आह—'किं तत्र भवान् गन्तुमुत्सहते ? ।' स आह—'किं स्वाम्यादेशात्सुभृत्यस्य कृत्यमकृत्यमस्ति किञ्चित् ? ।

पिङ्गलक आह—'भद्र ! यद्येवं तद्गच्छ । शिवास्ते पन्थानः सन्तु' इति । दमनकोऽपि तं प्रणम्य संजीवकशब्दानुसारी प्रतस्थे ।

अथ दमनके गते भयव्याकुलमनाः पिङ्गलकश्चिन्तयामास—'अहो, न शोभनं कृतं मया, यत्तस्य विश्वासं गत्वाऽऽत्माभिप्रायो निवेदितः । कदाचिद्दमनकोऽयमुभयवेतनो भूत्वा ममोपरि दुष्टबुद्धिः स्यादभ्रष्टाधिकारत्वात् । तत्तावदस्य चिकीर्षितं वेत्तु स्थानान्तरं गत्वा प्रतिपालयामि । कदाचिद्दमनकस्तमादाय मां व्यापादयितुमिच्छति ।

एवं संप्रधार्य स्थानान्तरं गत्वा दमनकमार्गमवलोकयन्नेकाकी तस्थौ । दमनकोऽपि संजीवकसकाशं गत्वा वृषभोऽयमिति परिज्ञाय हृष्टमना व्यचिन्तयत्—'अहो, शोभनमापतितम् ।' अनेनैतस्य

दमनकः संजीवकं साक्षेपमिदमाह—

एह्येहीतो दुष्टवृषभ ! स्वामी पिंगलकस्त्वामाकारयति।

संधिविग्रहद्वारेण मम पिङ्गलको वश्यो भविष्यतीति । एवं विचिन्तयन्पिङ्गलकाभिमुखः प्रतस्थे । पिंगलकोऽपि तमायान्तं प्रेक्ष्य स्वाकारं रक्षन् यथापूर्वमवस्थितः । दमनकोऽपि पिंगलकसकाशं गत्वा प्रणम्योपविष्टः । पिंगलक आह—'किं दृष्टं भवता तत्सत्वम् ?' दमनक आह—'किं स्वामिपादानामग्रेऽसत्यं विज्ञाप्यते ? ।

पिंगलक आह—'सत्यं दृष्टं भविष्यति भवता । न दीनोपरि महान्तः कुप्यन्ति, अतो न त्वं तेन निपातितः । यतः,—

तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो मृदूनि नीचैः प्रणतानि सर्वतः ।
स्वभाव एवोन्नतचेतसामयं महान्महत्स्वेव करोति विक्रमम् ॥ २४ ॥

दमनक आह—'अस्त्वेवं स महात्मा, वयं कृपणाः, तथापि स्वामी यदि कथयति ततो भृत्यत्वेन योजयामि ।' पिंगलक आह सोच्छ्वासम्—'किं भवान् शक्नोत्येवं कर्तुम् ?' दमनक आह—'किमसाध्यं बुद्धेरस्ति ? । उक्तं च,—

न तच्छस्त्रैर्न नागेन्द्रैर्न हयैर्न पदातिभिः ।
कार्यं संसिद्धिमभ्येति यथा बुद्ध्या प्रसाधितम् ॥ २५ ॥

पिंगलक आह—'यद्येवं तर्ह्यमात्यपदेऽध्यारोपितस्त्वम् । अद्यप्रभृति प्रसादनिग्रहादिकं त्वयैव कार्यमिति निश्चयः ।'

अथ दमनकः सत्वरं गत्वा संजीवकं साक्षेपमिदमाह—'एह्येहीतो दुष्टवृषभ ! स्वामी पिंगलकस्त्वामाकारयति । किं निःशङ्को भूत्वा मुहुर्मुहुर्नर्दसि वृथा ?' इति । तच्छ्रुत्वा संजीवकोऽब्रवीत्—

'भद्र ! कोऽयं पिंगलकः ?' दमनक आह—'किं स्वामिनं पिगलकमपि न जानासि ? तत् क्षणं प्रतिपालय, फलेनैव ज्ञास्यसि । नन्वयं सर्वमृगपरिवृतो वटतले स्वामी पिंगलकनामा सिंहस्तिष्ठति ।' तच्छ्रुत्वा गतायुषमिवात्मानं मन्यमानः संजीवकः परं विषादमगमत् । आह च—'भद्र ! भवान् साधुसमाचारो वचनपटुश्च दृश्यते । तद्यदि मामवश्यं तत्र नयसि तदभयप्रदानेन स्वामिनः सकाशात्प्रसादः कारयितव्यः ।' दमनक आह—'भोः, सत्यमभिहितं भवता, तत्त्वमत्रैव तिष्ठ यावदहं तं समये दृष्ट्वा ततः पश्चात्त्वामानयामि' इति । तथानुष्ठिते दमनकः पिंगलकसकाशं गत्वेदमाह—'स्वामिन् ! न तत्प्राकृतं सत्त्वम् । स हि भगवतो महेश्वरस्य वाहनभूतो वृषभः' इति । मया पृष्ट इदमूचे—'महेश्वरेण परितुष्टेन कालिन्दीपरिसरे शष्पाग्राणि भक्षयितुं समादिष्टः । किं बहुना, मह्यं प्रदत्तं भगवता क्रीडार्थं वनमिदम् ।' पिंगलक आह सभयम्—'सत्यं ज्ञातं मयाधुना । न देवताप्रसादं विना शष्पभोजिनो व्यालाकीर्णं एवंविधे वने निःशंकं नर्दन्तो भ्रमन्ति । ततस्त्वया किमभिहितम् ?' दमनक आह—'स्वामिन् ! एतदभिहित मया यदेतद्वनं चण्डिकावाहनभूतस्य मत्स्वामिनः पिंगलकनाम्नः सिंहस्य विषयीभूतम् । तद्भवानभ्यागतः प्रियोऽतिथिः । तत्तस्य सकाशं गत्वा भ्रातृस्नेहेनैकत्र भक्षण-पान-विहरणक्रियाभिरेकस्थानाश्रयेण कालो नेयः' इति । ततस्तेनापि सर्वमेतत्प्रतिपन्नम् । उक्तं च सहर्षम्—"स्वामिनः सकाशाद-

भयदक्षिणा दापयितव्या' इति । तदत्र स्वामी प्रमाणम् ।' तच्छ्रुत्वा पिंगलक आह—'साधु सुमते ! साधु, मन्त्रिश्रोत्रिय ! साधु । मम हृदयेन सह संमन्त्र्य भवतेदमभिहितम् । तद्दत्ता मया तस्या-भयदक्षिणा । परं सोऽपि मदर्थेऽभयदक्षिणां याचयित्वा द्रुततर-मानीयताम्, इति । दमनकोऽपि तं प्रणम्य संजीवकसकाशं प्रस्थितः सहर्षमचिन्तयत्—'अहो, प्रसादसंमुखीनः स्वामी वचनवशगश्च संवृत्तः । तन्नास्ति धन्यतरो मम ।

अथ संजीवकसकाशमासाद्य सप्रश्रयमुवाच—'भो मित्र ! प्रार्थितोऽसौ मया भवदर्थे स्वाम्यभयप्रदानम् । तद्विश्रब्धं गम्यता-मिति । परं त्वया राजप्रसादमासाद्य मया सह समयधर्मेण वर्ति-तव्यम् । न गर्वमासाद्य स्वप्रभुतया विचरणीयम् । अहमपि तव संकेतेन सर्वां राज्यधुरममात्यपदवीमाश्रित्योद्धरिष्यामि । एवं कृते द्वयोरप्यावयो राज्यलक्ष्मीर्भोग्या भविष्यति ।

"संजीवक आह—'भद्र ! एवमेवैतत् । यद्भवताऽभिहितं तदेव मया कर्तव्यम्' इति । एवमभिहिते दमनकस्तमादाय पिंगलकसकाशमगमत् । आह च—'देव ! एष मयानीतः स संजीवकः । अधुना देवः प्रमाणम् ।' संजीवकोऽपि तं सादरं प्रण-म्याग्रतः सविनयं स्थितः । पिंगलकोऽपि तस्य पीनायतककुद्मतो नखकुलिशालंकृतं दक्षिणपाणिमुपरि दत्त्वा मानपुरःसरमुवाच—'अपि

मित्रं भवतः ? कुतस्त्वमस्मिन्वने विजने समायातोऽसि ?' तेनाप्यात्मवृत्तान्तः कथितः। यथा वर्धमानेन सह वियोगः संजातस्तथा सर्वं निवेदितम्। तच्छ्रुत्वा पिंगलकः सादरतरं तमुवाच—'वयस्य ! न भेतव्यम्। मद्भुजपञ्जरपरिरक्षितेन यथेच्छं त्वयाऽधुना वर्तितव्यम्। अन्यच्च, नित्यं मत्समीपवर्तिना भाव्यम्। एवमुक्त्वा सकलमृगपरिवृतो यमुनाकच्छमवतीर्योदकग्रहणं कृत्वा स्वेच्छया तदेव वनं प्रविष्टः। ततश्च करटकदमनकनिक्षिप्तराज्यभारः संजीवकेन सह सुभाषितगोष्ठीमनुभवन्नास्ते।

संजीवकेनाप्यनेकशास्त्रावगाहनादुत्पन्नबुद्धिप्रागल्भ्येन स्तोकैरेवाहोभिर्मूढमतिः पिंगलको धीमांस्तथा कृतो यथारण्यधर्माद्वियोज्य ग्राम्यधर्मेषु नियोजितः। किं बहुना, प्रत्यहं पिंगलकसंजीवकावेव केवलं रहसि मन्त्रयतः। शेषः सर्वोऽपि मृगजनो दूरीभूतस्तिष्ठति। करटकदमनकावपि प्रवेशं न लभेते। अन्यच्च, सिंहपराक्रमाभावात् सर्वोऽपि मृगजनस्तौ च शृगालौ क्षुधाव्याधिबाधितावेकां दिशमाश्रित्य स्थिताः।

ततः स्वामिप्रसादरहितौ क्षुत्क्षामकण्ठौ परस्परं करटकदमनकौ मन्त्रयेते। तत्र दमनको ब्रूते—'आर्य करटक ! आवां तावदप्रधानतां गतौ। एष पिंगलकः संजीवकानुरक्तः स्वव्यापारपराङ्मुखः संजातः। सर्वोऽपि परिजनो गतः। तत्किं क्रियते ?' करटक आह—

'यद्यपि त्वदीयवचनं न करोति तथापि स्वामी स्वदोपनाशाय वाच्यः । यत्त्वयैष शष्पभोजी स्वामिनः सकाशमानीतः । तत्स्वहस्तेनाङ्गाराः कर्षिताः ।' दमनक आह—सत्यमेतत् । ममायं दोषः, न स्वामिनः । करटक आह—'अथैवंविधे व्यतिकरे किं कर्तव्यमावयोः ?' दमनकोऽब्रवीत्—'एवंविधेऽपि समये मम बुद्धिस्फुरणं भविष्यति, येन संजीवकं प्रभोर्विश्लेषयिष्यामि । उक्तं च यतः,—

एकं हन्यान्न वा हन्यादिपुर्मुक्तो धनुष्मता ।
बुद्धिर्बुद्धिमतः सृष्टा हन्ति राष्ट्रं सनायकम् ॥ २६ ॥

तदहं मायाप्रपञ्चेन गुप्तमाश्रित्य तं स्फोटयिष्यामि ।' करटक आह—'भद्र ! यदि कथमपि तव मायाप्रवेशं पिंगलको ज्ञास्यति संजीवको वा तदा नूनं विघात एव ।' सोऽब्रवीत्—'तात ! मैवं वद; गूढबुद्धिभिरापत्काले विधुरेऽपि दैवे बुद्धिः प्रयोक्तव्या, नोद्यमस्त्याज्यः । कदाचिद्घुणाक्षरन्यायेन बुद्धेः साम्राज्यं भवति ।

उक्तं च,—

त्याज्यं न धैर्यं विधुरेऽपि दैवे
धैर्यात्कदाचित्स्थितिमाप्नुयान् सः ।
याते समुद्रेऽपि हि पोतभङ्गे
सांयात्रिको वाञ्छति कर्म एव ॥ २७ ॥

तथा च,—

उद्योगिनं सततमत्र समेति लक्ष्मी-
'दैवं हि दैव'मिति कापुरुषा वदन्ति ।

दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिद्धयति कोऽत्र दोषः ? ॥ २८ ॥

तदेवं ज्ञात्वा सुगूढबुद्धिप्रभावेण यथा तौ द्वावपि न ज्ञास्यतः, तथा मिथो वियोजयिष्यामि। करटक आह—'परं तथापि महन्मे भयम्। यतो बुद्धिमान्संजीवको रौद्रश्च सिंहः। यद्यपि ते बुद्धिप्रागल्भ्यं तथापि त्वं पिङ्गलकात्तं वियोजयितुमसमर्थ एव।' दमनक आह—'भ्रातः ! असमर्थोऽपि समर्थ एव। उक्तं च,—

उपायेन हि यत्कुर्यात्तन्न शक्यं पराक्रमैः।
काक्या कनकसूत्रेण कृष्णसर्पो निपातितः' ॥ २९ ॥

करटक आह—'कथमेतत् ?'। सोऽब्रवीत्—

[उपाये वायसदम्पती-कनकसूत्र-कृष्णसर्पाणां कथा १]

'अस्ति कस्मिंश्चित्प्रदेशे महान्न्यग्रोधपादपः। तत्र वायसदम्पती प्रतिवसतः स्म। अथ तयोः प्रसवकाले वृक्षविवरान्निष्क्रम्य कृष्णसर्पः सदैव तदपत्यानि भक्षयति। ततस्तौ निर्वेदादन्यवृक्षमूलनिवासिनं प्रियसुहृदं शृगालं गत्वोचतुः—'भद्र ! किमेवंविधे संजात आवयोः कर्तव्यं भवति ? एवं तावद्दुष्टात्मा कृष्णसर्पो वृक्षविवरान्निर्गत्यावयोर्बालकान् भक्षयति। तत्कथ्यतां तद्रक्षार्थं कश्चिदुपायः।

सर्पयुक्ते गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः।
यद्ग्रामान्ते वसेन् सर्पस्तस्य स्यात्प्राणसंशयः ॥ ३० ॥

अस्माकमपि तत्रस्थितानां प्रतिदिनं प्राणसंशयः'। स आह—'नात्र विषये स्वल्पोऽपि विषादः कार्यः। नूनं स लुब्धो नोपायमन्तरेण वध्यः स्यात्,—

उपायेन जयो यादृग्रिपोस्तादृङ् न हेतिभिः।
उपायज्ञोऽल्पकायोऽपि न शूरैः परिभूयते॥ ३१॥

तथा च,—

भक्षयित्वा बहून्मत्स्यानुत्तमाधममध्यमान्।
अतिलौल्याद्बकः कश्चिन्मृतः कर्कटकग्रहात्'॥ ३२॥

तावूचतुः—'कथमेतत्?' सोऽब्रवीत्—

[अतिलोलुपत्वे बक-जलचर-कर्कटककथा २]

'अस्ति कस्मिंश्चिद्वनप्रदेशे नानाजलचरसनाथं महत्सरः। तत्र च कृताश्रयो बक एको वृद्धभावमुपागतो मत्स्यान् व्यापादयितुमसमर्थः। ततश्च क्षुत्क्षामकण्ठः सरस्तीर उपविष्टो मुक्ताफलप्रकरसदृशैरश्रुप्रवाहैर्धरातलमभिषिञ्चन् रुरोद। एकः कुलीरको नानाजलचरसमेतः समेत्य तस्य दुःखेन दुःखितः सादरमिदमूचे—'माम! किमद्य त्वया नाहारप्रवृत्तिरनुष्ठीयते? केवलमश्रुपूर्णनेत्राभ्यां सनिःश्वासेन स्थीयते।' स आह—'वत्स! सत्यमुपलक्षितं भवता, मया हि मत्स्यादनं प्रति परमवैराग्यतया सांप्रतं प्रयोपवेशनं कृतम्, तेनाहं समीपगतानपिमत्स्यान्न भक्षयामि।' कुलीरकस्तच्छ्रुत्वा प्राह—

'माम ! किं तद्वैराग्यकारणम् ?' स प्राह—'वत्स ! अहमस्मिन्सरसि जातो वृद्धिं गतश्च; तन्मयैतच्छ्रुतं यद्द्वादशवार्षिक्यनावृष्टिः संपद्यते लग्ना ।' कुलीरक आह—'कस्मात्तच्छ्रुतम् ?'। बक आह—'दैवज्ञमुखात् । तदेतत्सरः स्वल्पतोयं वर्तते, शीघ्रं शोषं यास्यति । अस्मिन्शुष्के यैः सहाऽहं वृद्धिं गतः, सदैव क्रीडितश्च, ते सर्वे तोयाभावान्नाशं यास्यन्ति, तत्तेषां वियोगं द्रष्टुमहमसमर्थः । तेनैतत्प्रायोपवेशनं कृतम् । सांप्रतं सर्वेषां स्वल्पजलाशयानां जलचरा गुरुजलाशयेषु स्वस्वजनैर्नीयन्ते । केचिच्च मकरगोधाशिशुमारजलहस्तिप्रभृतयः स्वयमेव गच्छन्ति । अत्र पुनः सरसि ये जलचरास्ते निश्चिन्ताः सन्ति, तेनाहं विशेषाद्रोदिमि यद्बीजशेषमात्रमप्यत्र नोद्धरिष्यति ।' ततः स तदाकर्ण्यान्येषामपि जलचराणां तत्तस्य वचनं निवेदयामास । अथ ते सर्वे भयत्रस्तमनसो मत्स्यकच्छपप्रभृतयस्तमभ्युपेत्य पप्रच्छुः—'माम ! अस्ति कश्चिदुपायो येनास्माकं रक्षा भवति ? बक आह—'अस्त्यस्य जलाशयस्य नातिदूरे प्रभूतजलसनाथं सरः पद्मिनीषण्डमण्डितं यच्चतुर्विंशत्यापि वर्षाणामवृष्ट्या न शोषमेष्यति । तद्यदि मम पृष्ठं कश्चिदारोहति तदहं तं तत्र नयामि ।' अथ ते तत्र विश्वासमापन्नाः 'तात, मातुल, भ्रातः !' इति ब्रुवाणाः 'अहं पूर्वमहं पूर्वम्' इति समन्तात्परितस्थुः । सोऽपि दुष्टाशयः क्रमेण तान् पृष्ठ आरोप्य जलाशयस्य नातिदूरे शिलां समासाद्य तस्यामा-

क्षिप्य स्वेच्छया भक्षयित्वा भूयोऽपि जलाशयं समासाद्य जलचराणां मिथ्यावार्तासंदेशकैर्मनांसि रञ्जयन्नित्यामिषाहारवृत्तिमकरोत् । अन्य-स्मिन्दिने च कुलीरकेणोक्तः 'माम ! मया सह ते प्रथमः स्नेहसंभाषः संजातः, तत्किं मां परित्यज्यान्यान्नयसि ? तस्मादद्य मे प्राणत्राणं कुरु ।' तदाकर्ण्य सोऽपि दुष्टाशयश्चिन्तितवान्—निर्विण्णोऽहं मत्स्यमांसादनेन; तदद्यैन कुलीरकं व्यञ्जनस्थाने करोमि ।' इति विचिन्त्य तं पृष्ठे समारोप्य तां वध्यशिलामुद्दिश्य प्रस्थितः । कुलीर-कोऽपि दूरादेवास्थिपर्वतं शिलाश्रयमवलोक्य मत्स्यास्थीनि परिज्ञाय तमपृच्छत्— 'माम ! कियद्दूरे स जलाशयः ? मदीयभारेणातिश्रा-न्तस्त्वम् । तत्कथय ।' सोऽपि मन्दधीर्जलचरोऽयमिति मत्वा स्थले न प्रभवतीति सस्मितमिदमाह—'कुलीरक ! कुतोऽन्यो जलाशयः ? मम प्राणयात्रेयम्, तस्मात्स्मर्यतामात्मनोऽभीष्टदेवता त्वामप्यस्यां शिलायां निक्षिप्य भक्षयिष्यामि ।' इत्युक्तवति तस्मिन् स्ववदनदंश-द्वयेन मृणालनालधवलायां मृदुग्रीवायां गृहीतो मृतश्च । अथ स तां चक्रग्रीवां समादाय शनैः शनैस्तज्जलाशयमाससाद । ततः सर्वैरेव जलचरैः पृष्टः—'भोः कुलीरक ! किं निवृत्तस्त्वम् ? स मातुलोऽपि नायातः ? तत्किं चिरयति ? वयं सर्वे सोत्सुकाः कृतक्षणास्तिष्ठामः ।' एवं तैरभिहिते कुलीरकोऽपि विहस्योवाच—'मूर्खाः । सर्वे जलचरा-स्तेन मिथ्यावादिना वञ्चयित्वा नातिदूरे शिलातले प्रक्षिप्य भक्षिताः । तन्ममायुःशेषतया तस्य विश्वासघातकस्याभिप्रायं ज्ञात्वा ग्रीवे-

यमानीताः तदलं संभ्रमेण, अधुना सर्वजलचराणां क्षेमं भविष्यति।' अतोऽहं ब्रवीमि—"भक्षयित्वा बहून्मत्स्यान्" इति॥ वायस आह—'भद्र ! तत्कथय कथं स दुष्टसर्पो वधमुपैष्यति।' शृगाल आह—'गच्छतु भवान् कंचिन्नगरं राजाधिष्ठानम्। तत्र कस्यापि धनिनो राजामात्यादेः प्रमादिनः कनकसूत्रं हारं वा गृहीत्वा तत्कोटरे प्रक्षिप, येन सर्पस्तद्ग्रहणेन वध्यते।'

अथ तत्क्षणात् काकः काकी च तदाकर्ण्यात्मेच्छयोत्पतितौ। ततश्च काकी किंचित्सरः प्राप्य यावत्पश्यति, तावत्तन्मध्ये कस्यचिद्राज्ञोऽन्तःपुरं जलासन्नं न्यस्तकनकसूत्रं मुक्तमुक्ताहारवस्त्राभरणं जलक्रीडां कुरुते। अथ सा वायसी कनकसूत्रमेकमादाय स्वगृहाभिमुखं प्रतस्थे। ततश्च कञ्चुकिनो वर्षवराश्च तन्नीयमानमुपलक्ष्य गृहीतलगुडाः सत्वरमनुययुः। काक्यपि सर्पकोटरे तत्कनकसूत्रं प्रक्षिप्य सुदूरमवस्थिता। अथ यावद्राजपुरुषास्तं वृक्षमारुह्य तत्कोटरमवलोकयन्ति, तावत्कृष्णसर्पः प्रसारितभोगस्तिष्ठति। ततस्तं लगुडप्रहारेण हत्वा कनकसूत्रमादाय यथाभिलषितं स्थानं गताः। वायसदम्पती अपि ततः परं सुखेन वसतः। अतोऽहं ब्रवीमि—"उपायेन हि यत्कुर्यात्" इति॥ तन्न किंचिदिह बुद्धिमतामसाध्यमस्ति। उक्तं च,—

यस्य बुद्धिर्बलं तस्य, निर्बुद्धेस्तु कुतो बलम् ?
वने सिंहो मदोन्मत्तः शशकेन निपातितः'॥२३॥

करकट आह—कथमेतत् ?' स आह—

[बुद्धिबले सिंह-वृद्धशशककथा २]

'कस्मिंश्चिद्वने भासुरको नाम सिंहः प्रतिवसति स्म। अथासौ वीर्यातिरेकान्नित्यमेवानेकान् मृगशशकादीन् व्यापादयन्नोपरराम। अथान्येद्युस्तद्वनजाः सर्वे सारङ्गवराहमहिषशशकादयो मिलित्वा तमभ्युपेत्य प्रोचुः—'स्वामिन्! किमनेन सकलमृगवधेन नित्यमेव? यतस्तवैकेनापि मृगेण तृप्तिर्भवति, तत्क्रियतामस्माभिः सह समयधर्म.। अद्यप्रभृति तवात्रोपविष्टस्य जातिक्रमेण प्रतिदिनमेको मृगो भक्षणार्थं समेष्यति। एवं कृते तव तावत्प्राणयात्रा क्लेशं विनापि भविष्यति अस्माकं च पुनः सर्वोच्छेदनं न स्यात्, तदेष राजधर्मोऽनुष्ठीयताम्। उक्तं च,—

शनैः शनैश्च यो राज्यमुपभुङ्क्ते यथाबलम्।
रसायनमिव क्ष्माभृत् स पुष्टिं परमां व्रजेत् ॥ ३४ ॥

अथ तेषां तद्वचनमाकर्ण्य भासुरक आह—'अहो सत्यमभिहितं भवद्भिः; परं यदि ममोपविष्टस्यात्र नित्यमेव नैकैकः श्वापदः समागमिष्यति, तन्नूनं सर्वानपि भक्षयिष्यामि।' अथ ते तथैव प्रतिज्ञाय निर्वृतिभाजस्तत्रैव वने निर्भयाः पर्यटन्ति। एकश्च प्रतिदिनं जातिक्रमेण वृद्धो वा, वैराग्ययुक्तो वा, शोकग्रस्तो वा, पुत्रकलत्रनाशभीतो वा, तेषां मध्यात्तस्य भोजनार्थं मध्याह्नसमय उपतिष्ठते।

अथ कदाचिज्जातिक्रमाच्छशकस्यावसरः समायातः। स समस्त-मृगैः प्रेरितोऽनिच्छन्नपि मन्दं मन्दं गत्वा तस्य वधोपायं चिन्तयन् वेलातिक्रमं कृत्वा व्याकुलितहृदयो यावद्गच्छति तावन्मार्गे गच्छता कूपः संदृष्टः। यावत्कूपोपरि याति तावत्कूपमध्य आत्मनः प्रतिबिम्बं ददर्श। दृष्ट्वा च तेन हृदये चिन्तितम्—'यद्भव्य उपायोऽस्ति, अहं भासुरकं प्रकोप्य स्वबुद्धयाऽस्मिन्कूपे पातयिष्यामि।' अथासौ दिनशेषे भासुरकसमीपं प्राप्तः। सिंहोऽपि वेलातिक्रमेण क्षुत्क्षामकण्ठः कोपाविष्टः सृक्किणी परिलेलिहन्नचिन्तयत्—'अहो, प्रातराहाराय निःसत्त्वं वनं मया कर्तव्यम्।' एवं चिन्तयतस्तस्य शशको मन्दं मन्दं गत्वा प्रणम्याग्रे स्थितः। अथ तं प्रज्वलितात्मा भासुरको भर्त्सयन्नाह—'रे शशकाधम! एकतस्तावत्त्वं लघुः प्राप्तः, अपरतो वेलातिक्रमेण; तदस्मादपराधात्त्वां निपात्य प्रातः सकलान्यपि मृगकुलान्युच्छेदयिष्यामि'। अथ शशकः सविनयं प्रोवाच—'स्वामिन्! नापराधो मम, न चान्यसत्त्वानाम्, तच्छ्रूयतां कारणम्।' सिंह आह—'सत्वरं निवेदय यावन्मम दंष्ट्रान्तर्गतो न भवान्भविष्यति' इति। शशक आह—'स्वामिन्! समस्तमृगैरद्य जातिक्रमेण मम लघुतरस्य प्रस्तावं विज्ञाय ततोऽहं पञ्चशशकैः समं प्रेषितः। ततश्चाहमागच्छन्नन्तराले महता केनचिदपरेण सिंहेन क्षितिविवरान्निर्गत्याभिहितः—'रे, क्व प्रस्थिता यूयम्? अभीष्टदेवतां स्मरत।' ततो मयाभिहितम्—'वयं स्वामिनो भासुरकसिंहस्य सकाशमाहारार्थं समयधर्मेण गच्छामः।

ततस्तेनाभिहितम्—'यद्येवं तर्हि मदीयमेतद्वनम्, मया सह समयधर्मेण समस्तैरपि श्वापदैर्वर्तितव्यम्, चौररूपी स भासुरकः। अथ यदि सोऽत्र राजा, ततो विश्वासस्थाने चतुरः शशकानत्र धृत्वा तमाहूय द्रुततरमागच्छ। येन यः कश्चिदावयोर्मध्यात्पराक्रमेण राजा भविष्यति स सर्वानेतान्भक्षयिष्यति' इति। ततोऽहं तेनादिष्टः स्वामि सकाशमभ्यागतः। एतद्वेलाव्यतिक्रमकारणम्, तदत्र स्वामी प्रमाणम्।' तच्छ्रुत्वा भासुरक आह—'भद्र! यद्येवं तत्सत्वरं दर्शय मे तं चौरसिंहं, येनाहं मृगकोपं तस्योपरि क्षिप्त्वा स्वस्थो भवामि। उक्तं च,—

भूमिर्मित्रं हिरण्यं च विग्रहस्य फलत्रयम्।
नास्त्येकमपि यद्येषां न तं कुर्यात् कथंचन ॥३५॥

यत्र न स्यात्फलं भूरि यत्र च स्यात् पराभवः।
न तत्र मतिमान् युद्धं समुत्पाद्य समाचरेत्' ॥३६॥

शशक आह—'स्वामिन्! सत्यमिदम्, स्वभूमिहेतोः परिभवाच्च युध्यन्ते क्षत्रियाः; परं स दुर्गाश्रयः, दुर्गान्निष्क्रम्य वयं तेन विष्कम्भिताः। ततो दुर्गस्थो दुःसाध्यो भवति रिपुः। तच्छ्रुत्वा भासुरक आह—'भद्र! दुर्गस्थमपि दर्शय तं चौरसिंहं, येन व्यापादयामि। उक्तं च,—

जातमात्रं न यः शत्रुं रोगं च प्रशमं नयेत्।
महाबलोऽपि तेनैव वृद्धिं प्राप्य स हन्यते ॥३७॥

तथा च,—

उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता।
समौ हि शिष्टैराम्नातौ वर्त्स्यन्तावामयः स च ॥३८॥

अपि च,—

उपेक्षितः क्षीणबलोऽपि शत्रुः
प्रमाददोषात् पुरुषैर्मदान्धैः।
साध्योऽपि भूत्वा प्रथमं ततोऽसा-
वसाध्यतां व्याधिरिव प्रयाति ॥३९॥

तथा च,—

आत्मनः शक्तिमुद्वीक्ष्य मानोत्साहं च यो व्रजेत्।
बहून्हन्ति स एकोऽपि क्षत्रियान् भार्गवो यथा' ॥४०॥

शशक आह—'अस्त्येतत्, तथापि बलवान्स मया दृष्टः। तन्न युज्यते स्वामिनस्तस्य सामर्थ्यमविदित्वैवं गन्तुम्। भासुरक आह—'भोः! किं तवानेन व्यापारेण? दर्शय मे तं दुर्गस्थमपि।' अथ शशक आह—'यद्येवं तर्ह्यागच्छतु स्वामी।' एवमुक्त्वाऽग्रे व्यवस्थितः। ततश्च तेनागच्छता यः कूपो दृष्टोऽभूत्तमेव कूपमासाद्य भासुरकमाह—'स्वामिन्! कस्ते प्रतापं सोढुं समर्थः? त्वां दृष्ट्वा दूरतोऽपि चौरसिंहः प्रविष्टः स्वं दुर्गम्, तदागच्छ येन दर्शयामि' इति। भासुरक आह—'दर्शय मे दुर्गम्।' तदनु दर्शितस्तेन कूपः। ततः सोऽपि मूर्खः सिंहः कूपमध्य आत्मप्रतिबिम्बं जलमध्यगतं दृष्ट्वा सिंहनादं मुमोच। ततः प्रतिशब्देन कूपमध्याद्द्विगुणतरो नादः

समुत्थितः । अथ तेन तं शत्रुं मत्वात्मानं तस्योपरि प्रक्षिप्य प्राणाः परित्यक्ताः । शशकोऽपि हृष्टमनाः सर्वमृगानानन्द्य तैः प्रशस्यमानो यथासुखं तत्र वने निवसति स्म । अतोऽहं ब्रवीमि—"यस्य बुद्धिर्बलं तस्य" इति ।। तद्यदि भवान् कथयति,—तत्रैव गत्वा तयोः स्वबुद्धिप्रभावेण मैत्रीभेदं करोमि ।' करटक आह—'भद्र ! यद्येवं तर्हि गच्छ; शिवास्ते पन्थानः सन्तु, यथाभिप्रेतमनुष्ठीयताम् ।'

अथ दमनकः संजीवकवियुक्तं पिङ्गलकमवलोक्य तत्रान्तरे प्रणम्याग्रे समुपविष्टः । पिङ्गलकोऽपि तमाह—'भद्र ! किं चिराद्दृष्टः ?' दमनक आह—'न किंचिद्देवपादानामस्माभिः प्रयोजनम्, तेनाहं नागच्छामि । तथापि राजप्रयोजनविनाशमवलोक्य संदह्यमानहृदयो व्याकुलतया स्वयमेवाभ्यागतो वक्तुम् । उक्तं च,—

प्रियं वा यदि वा द्वेष्यं शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।
अपृष्टोऽपि हितं ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत् पराभवम्' ॥४१॥

अथ तस्य साभिप्रायं वचनमाकर्ण्य पिङ्गलक आह—'किंवक्तुमना भवान् ? तत्कथ्यतां यत्कथनीयमस्ति ।' स प्राह—'देव ! संजीवको युष्मत्पादानामुपरि द्रोहबुद्धिरिति । विश्वासगतस्य मम विजने इदमाह—'भो दमनक ! दृष्टा मयास्य पिङ्गलकस्य सारासारता । तदहमेनं हत्वा सकलमृगाधिपत्यं त्वत्साचिव्यपदवीसमन्वितं करिष्यामि । पिङ्गलकोऽपि तद्वज्रसारप्रहारसदृशं दारुणं वचः समा-

कण्ठं मोहमुपगतो न किंचिदप्युक्तवान्। दमनकोऽपि तस्य तमाकारमालोक्य चिन्तितवान्—'अयं तावत्संजीवकनिबद्धरागः, तन्नूनमनेन मन्त्रिणा राजा विनाशमवाप्स्यति' इति। उक्तं च,—

एकं भूमिपतिः करोति सचिवं राज्ये प्रमाणं यदा
तं मोहाच्छ्रयते मदः, स च मदादास्येन निर्विद्यते।
निर्विण्णस्य पदं करोति हृदये तस्य स्वतन्त्रस्पृहा,
स्वातन्त्र्यस्पृहया ततः स नृपतेः प्राणेष्वभिद्रुह्यते ॥४२॥

तत्किमत्र युक्तम्?' इति। पिङ्गलकोऽपि चेतनां समासाद्य कथमपि तमाह—'संजीवकस्तावत्प्राणसमो भृत्यः; स कथं ममोपरि द्रोहबुद्धिं करोति?' दमनक आह—'देव! भृत्योऽभृत्य इत्यनैकान्तिकमेतत्। उक्तं च,—

न सोऽस्ति पुरुषो राज्ञां यो न कामयते श्रियम्।
अशक्ता एव सर्वत्र नरेन्द्रं पर्युपासते' ॥४३॥

पिंगलक आह—मयाऽस्य तव वचनेनाभयप्रदानं दत्तम्। तत्कथं स्वयमेव व्यापादयामि? सर्वथा संजीवकोऽयं सुहृदस्माकम्; न तं प्रति कश्चिन्मन्युरस्ति। तद्द्रोहबुद्धेरपि मयास्य न विरुद्धमाचरणीयम्।' दमनक आह—'स्वामिन्! नैष राजधर्मो यद्द्रोहबुद्धिरपि क्षम्यते। अपरं त्वयास्य सखित्वात्सर्वोऽपि राजधर्मः परित्यक्तः। राजधर्माभावात्सर्वोऽपि परिजनो विरक्तिं गतः। यः संजीवकः शष्पभोजी, भवान्मांसादः, तव प्रकृतयश्च। यत्तवावध्य-

व्यवसायबाह्यं कुतस्तासां ग्रासाशनम्? तद्रहितास्त्वां त्यक्त्वा यास्यन्ति, ततोऽपि त्वं विनष्ट एव। एवं ज्ञात्वा त्वयैष वध्यः; नो चेत्त्वां व्यापादयिष्यति। उक्तं च,—

त्यक्ताश्चाभ्यन्तरा येन बाह्याश्चाभ्यन्तरीकृताः।
स एव मृत्युमाप्नोति यथा राजा ककुद्द्रुमः' ॥४४॥

पिङ्गलक आह—'कथमेतत्?' सोऽब्रवीत्—

[स्वीयविरोधे नीलीभाण्डपतितशृगालकथा ४]

'कस्मिंश्चिद्वनप्रदेशे चण्डरवो नाम शृगालः प्रतिवसति स्म। स कदाचित्क्षुधाविष्टो जिह्वालौल्यान्नगरान्तरे प्रविष्टः। अथ तं नगरवासिनः सारमेया अवलोक्य सर्वतः शब्दायमानाः परिधाव्य तीक्ष्णदंष्ट्राग्रैर्भक्षितुमारब्धाः। सोऽपि तैर्भक्ष्यमाणः प्राणभयात्प्रत्यासन्नं रजकगृहं प्रविष्टः। तत्र च नीलीरसपरिपूर्णं महाभाण्डं सज्जीकृतमासीत्। तत्र सारमेयैराक्रान्तो भाण्डमध्ये पतितः। अथ यावन्निष्क्रान्तस्तावन्नीलवर्णः संजातः। तत्रापरे सारमेयास्तं शृगालमजानन्तो यथाभीष्टां दिशं जग्मुः। चण्डरवोऽपि दूरतरं प्रदेशमासाद्य काननाभिमुखं प्रतस्थे। न च नीलवर्णेन कदाचिन्निजरङ्गस्त्यज्यते।

अथ तं हरगलगरलतमालसमप्रभमपूर्वं सत्त्वमवलोक्य सर्वे सिंहव्याघ्रवृकप्रभृतयोऽरण्यनिवासिनो भयव्याकुलचित्ताः समन्तात्प-

लापनक्रियां कुर्वन्ति । कथयन्ति च—'न ज्ञायतेऽस्य कीदृग्विचेष्टितं पौरुषं च; तद्दूरतरं गच्छामः । उक्तं च,—

न यस्य चेष्टितं विद्यान्न कुलं न पराक्रमम् ।
न तस्य विश्वसेत्प्राज्ञो यदीच्छेच्छ्रियमात्मनः ॥४२॥

चण्डरवोऽपि तान्भयव्याकुलितान्विज्ञायेदमाह—'भो भोः श्वापदाः ! किं यूय मां दृष्ट्वैव संत्रस्ता व्रजथ ? तन्न भेतव्यम् । अहं ब्रह्मणाऽद्य' स्वयमेव सृष्ट्वाऽभिहितः—"यच्छ्वापदानां मध्ये कश्चिद्राजा नास्ति । तत्त्वं मयाद्य सर्वश्वापदप्रभुत्वेऽभिषिक्तः ककुद्द्रुमाभिधः । ततो गत्वा क्षितितले तान्सर्वान् परिपालय" इति । ततोऽहमत्रागतः, तन्मम छत्रच्छायायां सर्वैरेव श्वापदैर्वर्तितव्यम् । अहं ककुद्द्रुमो नाम राजा त्रैलोक्येऽपि संजातः । तच्छ्रुत्वा सिंहव्याघ्रपुरःसरा श्वापदाः 'स्वामिन् ! प्रभो ! समादिश' इति वदन्तस्तं परिवव्रुः । अथ तेन सिंहस्यामात्यपदवी प्रदत्ता । व्याघ्रस्य शय्यापालत्वम् । द्वीपिनस्ताम्बूलाधिकारः । वृकस्य द्वारपालकत्वम् । ये चात्मीयाः शृगालास्तैः सहालापमात्रमपि न करोति । शृगालाः सर्वेऽप्यर्धचन्द्रं दत्त्वा निःसारिताः । एवं तस्य राज्यक्रियायां वर्तमानस्य ते सिंहादयो मृगान्व्यापाद्य तत्पुरतः प्रक्षिपन्ति । सोऽपि प्रभुधर्मेण सर्वेषां तान्प्रविभज्य प्रयच्छति । एवं गच्छति काले कदाचित्तेन समागतेन दूरदेशे शब्दायमानस्य शृगालवृन्दस्य कोलाहलोऽश्रावि । तं शब्दं श्रुत्वा पुलकिततनुरानन्दाश्रुपरिपूर्णनयन उत्थाय तारस्वरेण विरोतुमारब्धवान् । अथ ते

सिंहादयस्तं तारस्वरमाकर्ण्य 'शृगालोऽयम्' इति मत्वा सलज्जमधोमुखाः क्षणमेकं स्थित्वा मिथः प्रोचुः—'भोः, वाहिता वयमनेन क्षुद्रशृगालेन, तद्वध्यताम्' इति। सोऽपि तदाकर्ण्य पलायितुमिच्छंस्तत्र स्थान एव सिंहादिभिः खण्डशः कृतो मृतश्च। अतोऽहं ब्रवीमि—"त्यक्ताश्चाभ्यन्तरा येन" इति। तदाकर्ण्य पिङ्गलक आह—'भो दमनक! कः प्रत्ययोऽत्र विषये यत्स ममोपरि दुष्टबुद्धिः?' स आह—'यदद्य ममाग्रे तेन निश्चयः कृतो यत्प्रभाते पिङ्गलकं वधिष्यामि, तदत्रैष प्रत्ययः,—प्रभातेऽवसरवेलायामारक्तमुखनयनः स्फुरिताधरो दिशोऽवलोकयन्ननुचितस्थानोपविष्टस्त्वां क्रूरदृष्ट्या विलोकयिष्यति। एवं ज्ञात्वा यदुचितं तत्कर्तव्यम्।' इति कथयित्वा संजीवकसकाशं गतस्तं प्रणम्योपविष्टः। संजीवकोऽपि सोद्वेगाकारं मन्दगत्या समायान्तं तमुद्वीक्ष्य सादरतरमुवाच—'भो मित्र! स्वागतम्; चिराद्दृष्टोऽसि, अपि शिवं भवतः? तत्कथय यदनादेयमपि तुभ्यं गृहागताय प्रयच्छामि। उक्तं च,—

ते धन्यास्ते विवेकज्ञास्ते सभ्या इह भूतले।
आगच्छन्ति गृहे येषां कार्यार्थं सुहृदो जनाः ॥४६॥

दमनक आह—'भोः! कथं शिवं सेवकजनस्य?

संपत्तयः परायत्ताः सदा चित्तमनिर्वृतम्।
स्वजीवितेऽप्यविश्वासस्तेषां ये राजसेवकाः ॥४७॥

तथा च,—

सेवया धनमिच्छद्भिः सेवकैः पश्य यत्कृतम्।
स्वातन्त्र्यं यच्छरीरस्य मूढैस्तदपि हारितम् ॥४८॥
तावज्जन्मातिदुःखाय ततो दुर्गतता सदा।
तत्रापि सेवया वृत्तिरहो दुःखपरम्परा ॥४९॥

संजीवक आह—'अथ भवान्किंवक्तुमनाः?' सोऽब्रवीत्—'मित्र! सचिवानां मन्त्रभेदं कर्तुं न युज्यते। उक्तं च,—

यो मन्त्रं स्वामिनो भिन्द्यात् साचिव्ये संनियोजितः।
स हत्वा नृपकार्यं तत्स्वयं च नरकं व्रजेत् ॥ ५० ॥
येन यस्य कृतो भेदः सचिवेन महीपतेः।
तेनाशस्त्रवधस्तस्य कृत इत्याह नारदः ॥ ५१ ॥

तथापि मया तव स्नेहपाशबद्धेन मन्त्रभेदः कृतः। यतस्त्वं मम वचनेनात्र राजकुले विश्वस्तः प्रविष्टश्च। उक्तं च,—

विश्रम्भाद्यस्य यो मृत्युमवाप्नोति कथंचन।
तस्य हत्या तदुत्था सा प्राहेदं वचनं मनुः ॥ ५२ ॥

तत्तवोपरि पिङ्गलकोऽयं दुष्टबुद्धिः। कथितं चाद्यानेन मत्पुरश्चतुष्कर्णतया—'यत्प्रभाते संजीवकं हत्वा समस्तमृगपरिवारं चिरात्तृप्तिं नेष्यामि।' ततः स मयोक्तः—'स्वामिन्! न युक्तमिदं यन्मित्रद्रोहेण जीवनं क्रियते। उक्तं च,—

अपि ब्रह्मवधं कृत्वा प्रायश्चित्तेन शुद्ध्यति।
तदर्हेण विचीर्णेन न कथंचित्सुहृद्द्रुहः ॥ ५३ ॥

ततस्तेनाहं सामर्षेणोक्तः—'भो दुष्टबुद्धे! संजीवकस्तावच्छष्पभोजी, वयं मांसाशिनः, तदस्माकं स्वाभाविकं वैरम्।' इति क रिपुरुपेक्ष्यते? तस्मात्सामादिभिरुपायैर्हन्यते। न च हते तस्मिन्दोषः स्यात्। तदहं तस्य निश्चयं ज्ञात्वा त्वत्सकाशमिहागतः। सांप्रतं मे नास्ति विश्वासघातकदोषः। मया सुगुप्तमन्त्रस्तव निवेदितः। अथ यत्ते प्रतिभाति तत्कुरुष्व' इति। अथ संजीवकस्तस्य तद्वज्रपातदारुणं वचनं श्रुत्वा मोहमुपागतः। अथ चेतनां लब्ध्वा सवैराग्यमिदमाह—तदयुक्तं मया कृत, यदनेन सह मैत्री विहिता। उक्तं च,—

ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम्।
तयोर्मैत्री विवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः॥ ५४॥

तथा च,—

मृगा मृगैः सङ्गमनुव्रजन्ति
गावश्च गोभिस्तुरगास्तुरंगैः।
मूर्खाश्च मूर्खैः सुधियः सुधीभिः
समानशीलव्यसनेषु सख्यम्॥ ५५॥

तद्यदि गत्वा तं प्रसादयामि, तथाऽपि न प्रसादं यास्यति। उक्तं च,—

निमित्तमुद्दिश्य हि यः प्रकुप्यति
ध्रुवं स तस्यापगमे प्रशाम्यति।
अकारणद्वेषपरो हि यो भवेत्
कथं नरस्तं परितोषयिष्यति॥ ५६॥

तत्परिज्ञातं मया यत्प्रसादमसहमानैः समीपवर्तिभिरेष पिङ्गलकः प्रकोपितः। तेनायं ममादोषस्याप्येवं वदति। भवति चैवं यद्गुणवत्सु समीपवर्तिषु गुणहीनानां न प्रसादो भवति। दमनक आह—'भो मित्र! यद्येवं तन्नास्ति मे भयम्। प्रकोपितोऽपि स दुर्जनैस्तव-वचनरचनया प्रसादं यास्यति'। तदाकर्ण्य संजीवक आह—न युद्धं मुक्त्वान्यदस्ति मे श्रेयः। तदा दमनकश्चिन्तयामास—'युद्धाय कृत-निश्चयोऽयं दृश्यते दुरात्मा। तद्यदि कदाचित्तीक्ष्णशृङ्गाभ्यां स्वामिनं प्रहरिष्यति तन्महाननर्थः संपत्स्यते। तदेनं भूयोऽपि स्वबुद्ध्या प्रबोध्य तथा करोमि यथा देशान्तरगमनं करोति।' आह च—'भो मित्र! सम्यगभिहितं भवता। परं किंतु कः स्वामिभृत्ययोः संग्रामः? उक्तं च,—

> बलवन्तं रिपुं दृष्ट्वा किलात्मानं प्रकोपयेत्।
> बलवद्भिश्च कर्तव्या शरच्चन्द्रप्रकाशता॥ ५७॥

अन्यच्च,—

> शत्रोर्विक्रममज्ञात्वा वैरमारभते हि यः।
> स पराभवमाप्नोति समुद्रष्टिट्टिभाद्यथा'॥ ५८॥

संजीवक आह—'कथमेतत्?' सोऽब्रवीत्—

[असमीक्ष्य वैरप्रस्तावे टिट्टिभ-समुद्रकथा ५]

'कस्मिंश्चित्समुद्रतीरैकदेशे टिट्टिभदम्पती प्रतिवसतः स्म। ततो प्रगच्छति काले टिट्टिभी गर्भमाधत्त। अथासन्नप्रसवा सती सा

टिट्टिभमूचे—'भो कान्त ! मम प्रसवसमयो वर्तते । तद्विचिन्त्यतां किमपि निरुपद्रवं स्थानम्, येन तत्राहमण्डकविमोक्षणं करोमि ।' टिट्टिभः प्राह—'भद्रे ! रम्योऽयं समुद्रप्रदेशः, तदत्रैव प्रसवः कार्यः ।' साऽऽह—'अत्र पूर्णिमादिने समुद्रवेला चरति । सा मत्तगजेन्द्रानपि समाकर्षति । तद्दूरमन्यत्र किंचित्स्थानमन्विष्यताम् ।' तच्छ्रुत्वा विहस्य टिट्टिभः प्राह—'भद्रे ! युक्तमुक्तं भवत्या । का मात्रा समुद्रस्य या मम दूषयिष्यति प्रसूतिम् । तच्छ्रुत्वा समुद्रश्चिन्तयामास—'अहो गर्वः पक्षिकीटस्यास्य; तन्मयास्य प्रमाणं कुतूहलादपि द्रष्टव्यम् । किं ममैषोऽण्डापहारे कृते करिष्यति ? ।' इति चिन्तयित्वा स्थितः । अथ प्रसवानन्तरं प्राणयात्रार्थं गतायाष्टिट्टिभ्याः समुद्रो वेलाव्याजेनाण्डान्यपजहार । अथायाता सा टिट्टिभी प्रसवस्थानं शून्यमवलोक्य प्रलपन्ती टिट्टिभमूचे—'भो मूर्ख ! कथितमासीन्मया ते यत्समुद्रवेलयाऽण्डानां विनाशो भविष्यति, तद्दूरतरं व्रजावः; परं मूढतयाऽहंकारमाश्रित्य मम वचनं न करोषि । तच्छ्रुत्वा टिट्टिभ आह—'भद्रे ! तत्पश्य मे बुद्धिप्रभावं यावदेनं दुष्टसमुद्रं स्वचञ्च्वा शोषयामि ।' टिट्टिभ्याह—'अहो ! कस्ते समुद्रेण सह विग्रहः ? । तन्न युक्तमस्योपरि कोपं कर्तुम् । टिट्टिभ आह—'प्रिये ! मा मैवं वद; येषामुत्साहशक्तिर्भवति, ते स्वल्पा अपि गुरून्विक्रमन्ते । उक्तं च,—

विशेषात्परिपूर्णस्य याति शत्रोरमर्षणः ।
आभिमुख्यं शशाङ्कस्य यथाऽद्यापि विधुंतुदः ॥ ५९ ॥

हस्ती स्थूलतरः स चाङ्कुशवशः, किं हस्तिमात्रोऽङ्कुशो ?
दीपे प्रज्वलिते प्रणश्यति तमः, किं दीपमात्रं तमः ?
वज्रेणापि हताः पतन्ति गिरयः, किं वज्रमात्रो गिरि-
स्तेजो यस्य विराजते स बलवान्, स्थूलेषु कः प्रत्ययः ? ॥ ६० ॥

तदनया चञ्च्वाऽस्य सकलं तोयं शुष्कस्थलतां नयामि ।' टिट्टिभ्याह—'भोः कान्त ! यत्र जाह्नवी नवनदीशतानि गृहीत्वा नित्यमेव प्रविशति, तथा सिन्धुश्च, तत्कथं त्वमष्टादशनदीशतैः पूर्यमाणं तं विप्रुषवाहिन्या चञ्च्वा शोषयिष्यसि ? तत्किमश्रद्धेयेनोक्तेन ?' टिट्टिभ आह—'प्रिये !

अनिर्वेदः श्रियो मूलं, चञ्चूर्मे लोहसंनिभा ।
अहोरात्राणि दीर्घाणि, समुद्रः किं न शुष्यति ? ॥ ६१ ॥

टिट्टिभ्याह—'यदि त्वयाऽवश्यं समुद्रेण सह विग्रहानुष्ठानं कार्यम्, तदन्यानपि विहङ्गमानाहूय सुहृज्जनसहित एवं समाचर । टिट्टिभ आह—'भद्रे ! एवं भवतु । सुहृद्वर्गसमुदायेन समुद्रं शोषयिष्यामि । इति निश्चित्य बकसारसमयूरादीन्समाहूय प्रोवाच—'भोः ! पराभूतोऽहं समुद्रेणाण्डकापहारेण; तच्चिन्त्यतामस्य शोषणोपायः ।' ते संमन्त्र्य प्रोचुः—'अशक्ता वयं समुद्रशोषणे, तत्किं वृथाप्रयासेन ?

तदस्माकं स्वामी वैनतेयोऽस्ति, तत्तस्मै सर्वमेतत्परिभवस्थानं

निवेद्यताम्, येन स्वजातिपरिभवकुपितो वैरानृण्यं गच्छति। अथवा-ऽत्रावलेपं करिष्यति तथापि नास्ति वो दुःखम्। तद्यामो वैनतेयस-काशं, यतोऽसावस्माकं स्वामी।' तथाऽनुष्ठिते सर्वे ते पक्षिणो विषण्णवदना बाष्पपूरितदृशो वैनतेयसकाशमासाद्य करुणास्वरेण फूत्कर्तुमारब्धाः—'अहो, अब्रह्मण्यमब्रह्मण्यम्। अधुना सदाचारस्य टिट्टिभस्य भवति नाथे सति समुद्रेणाण्डान्यपहृतानि; तत्प्रनष्टमधुना पक्षिकुलम्। अन्येऽपि स्वेच्छया समुद्रेण व्यापादयिष्यन्ते। उक्तं च,—

एकस्य कर्म संवीक्ष्य करोत्यन्योऽपि गर्हितम्।
गतानुगतिको लोको, न लोकः पारमार्थिकः॥६२॥

अथैवं गरुडः समाकर्ण्य तद्दुःखदुःखितः कोपाविष्टश्च व्यचिन्तयत्—'अहो, सत्यमुक्तमेतैः पक्षिभिः, तदद्य गत्वा तं समुद्रं शोषयामः।' एवं चिन्तयतस्तस्य विष्णुदूतः समागत्याह—'भो गरुत्मन्! भगवता नारायणेनाहं तव पार्श्वे प्रेषितः। देवकार्याय भगवानमरावत्यां यास्यतीति, तत्सत्वरमागम्यताम्।' तच्छ्रुत्वा गरुडः साभिमानं प्राह—'भो दूत! किं मया कुभृत्येन भगवान्करिष्यति? तद्गत्वा तं वद यदन्यो भृत्यो वाहनायास्मत्स्थाने क्रियताम्। मदीयो नमस्कारो वाच्यो भगवतः।

दूत आह—'भो वैनतेय! कदाचिदपि भगवन्तं प्रति त्वया नैतद-भिहितमीदृक्। तत्कथय किं ते भगवतापमानस्थानं कृतम्।' गरुड आह—'भगवदाश्रयभूतेन समुद्रेणास्मट्टिट्टिभाण्डान्यपहृतानि;

वद्यदि तस्य निग्रहं न करोति तदहं भगवतो न भृत्य इत्येष निश्चयस्त्वया वाच्यः। तद्द्रुततरं गत्वा भवता भगवतः समीपे वक्तव्यम्।' अथ दूतमुखेन प्रणयकुपितं वैनतेयं विज्ञाय भगवांश्चिन्तयामास— 'अहो, स्थाने कोपो वैनतेयस्य। तत्स्वयमेव गत्वा संमानपुरःसरं तमानयामि। उक्तं च,—

भक्तं शक्तं कुलीनं च न भृत्यमपमानयेत्।
पुत्रवल्लालयेन्नित्यं य इच्छेच्छ्रियमात्मनः ॥६३॥

अन्यच्च,—

राजा तुष्टोऽपि भृत्यानामर्थमात्रं प्रयच्छति।
ते तु संमानितास्तस्य प्राणैरप्युपकुर्वते' ॥६४॥

इत्येवं संप्रधार्य रुक्मपुरे वैनतेयसकाशं सत्वरमगमत्। वैनतेयोऽपि गृहागतं भगवन्तमवलोक्य त्रपाधोमुखः प्रणम्योवाच—'भगवन्! त्वदाश्रयोन्मत्तेन समुद्रेण मम भृत्यस्याण्डान्यपहृत्य ममावमाननं विहितम्। परं भगवल्लज्जया मया विलम्बितम्, नो चेदेनमहं स्थलत्वमद्यैव नयामि। यतः स्वामिभयाच्छुनोऽपि प्रहारो न दीयते। तच्छ्रुत्वा भगवानाह—'भो वैनतेय! सत्यमभिहितं भवता। तदागच्छ येनाण्डानि समुद्रादादाय टिट्टिभं संभावयावः, अमरावतीं च गच्छावः।' तथाऽनुष्ठिते समुद्रो भगवता निर्भर्त्स्याग्नेयं शरं संधायाभिहितः—'भो दुरात्मन्! दीयन्तां टिट्टिभाण्डानि, नो चेत्स्थलतां त्वां नयामि।' ततः समुद्रेण सभयेन टिट्टिभाण्डानि तानि

प्रदत्तानि। टिट्टिभेनापि भार्यायै समर्पितानि। अतोऽहं ब्रवीमि—"शत्रोर्बलमविज्ञाय" इति॥ तस्मात्पुरुषेणोद्यमो न त्याज्यः। तदाकर्ण्य संजीवकस्तमेव भूयोऽपि पप्रच्छ—'भो मित्र! कथं ज्ञेयो मयाऽसौ दुष्टबुद्धिरिति? दमनक आह—'भद्र! किमत्र ज्ञेयम्? एष ते प्रत्ययः—यदि रक्तनेत्रस्त्रिशिखां भ्रुकुटिं दधानः त्वां दृष्ट्वा भवति, तद्दुष्टबुद्धिः; अन्यथा सुप्रसादश्चेति। तदाज्ञापय माम्। स्वाश्रयं प्रति गच्छामि, त्वया च यथाऽयं मन्त्रभेदो न भवति तथा कार्यम्। यदि निशामुखं प्राप्य गन्तुं शक्नोषि, तद्देशत्यागः कार्यः। यतः—

त्यजेदेकं कुलस्यार्थे, ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत्।
ग्रामं जनपदस्यार्थे, आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्॥ ६५॥
आपदर्थे धनं रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि॥ ६६॥

बलवताऽभिभूतस्य विदेशगमनं तदनुप्रवेशो वा नीतिः। तद्देशत्यागः कार्यः, अथवाऽऽत्मा सामादिभिरुपायैरभिरक्षणीयः।

एवमभिधाय दमनकः करटसकाशमगमत्। करटकोऽपि तमायान्तं दृष्ट्वा प्रोवाच—'भद्र! किंकृतं तत्र भवता?।' दमनक आह—'मया तावन्नीतिबीजनिर्वापणं कृतम्, परतो दैवविहितायत्तम्। उक्तं च यतः—

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
दैवं हि दैव' मिति कापुरुषा वदन्ति।

दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या,
यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ? ॥ ६७ ॥

करटक आह—'तत्कथय कीदृक्त्वया नीतिबीजं निर्वापितम् ।' सोऽब्रवीत्—'मयाऽन्योन्यं ताभ्यां मिथ्याप्रजल्पनेन भेदस्तथा विहितो यथा भूयोऽपि मन्त्रयन्तावेकस्थानस्थितौ न द्रक्ष्यसि ।' करटक आह—'अहो न युक्तं भवता विहितं यत्परस्परं तौ स्नेहार्द्रहृदयौ सुखाश्रयौ कोपसागरे प्रक्षिप्तौ । दमनक आह—'अनभिज्ञो भवान्नीतिशास्त्रस्य, तेनैतद्ब्रवीषि । उक्तं च यतः,—

जातमात्रं न यः शत्रुं व्याधिं च प्रशमं नयेत् ।
महाबलोऽपि तेनैव वृद्धिं प्राप्य स हन्यते ॥ ६८ ॥

तच्छत्रुभूतोऽयमस्माकं मन्त्रिपदापहरणात् । उक्तं च,—

पितृपैतामहं स्थानं यो यस्यात्र जिगीषते ।
स तस्य सहजः शत्रुरुच्छेद्योऽपि प्रिये स्थितः ॥ ६९ ॥

तन्मया स उदासीनतया समानीतोऽभयप्रदानेन यावत्तावदहमपि तेन साचिव्यात्प्रच्यावितः । तेन मया तस्योपरि वधोपाय एव विरच्यते । देशत्यागाय वा भविष्यति । तच्च त्वां मुक्त्वाऽन्यो न ज्ञास्यति । तद्युक्तमेतत्स्वार्थायानुष्ठितम् । अपरं मृतोऽप्ययमस्माकं भोज्यो भविष्यति । तदेकं तावद्वैरसाधनम्, अपरं साचिव्यं च भविष्यति, तृप्तिश्च' इति । तद्गुणत्रयेऽस्मिन्नुपस्थिते कस्मान्मां दूषयसि त्वं जाड्यभावात् ?

"अथ दमनके गते संजीवकश्चिन्तयामास—'अहो किमेतन्मया

संजीवकः क्षणमेकं पिंगलकेन सह युद्धं कृत्वा तस्य खरनखर-
प्रहाराभिहतो गतासुर्वसुन्धरापीठे निपपात।

कृतम्, यच्छष्पादोऽपि मांसाशिनस्तस्यानुगः संवृत्तः । तत्किं करोमि ? क्व गच्छामि ? कथं मे शान्तिर्भविष्यति ? अथवा तमेव पिङ्गलकं गच्छामि । कदाचिन्मां शरणागतं रक्षति, प्राणैर्न वियोजयति । एवं निश्चित्य सःस्खलितगतिर्मन्दं मन्दं गत्वा दमनकोक्ताकारं पिङ्गलकं दृष्ट्वा प्रचकितः संवृतशरीरो दूरतरं प्रणामकृतिं विनाप्युपविष्टः । पिङ्गलकोऽपि तथाविधं तं विलोक्य दमनकवाक्यं श्रद्दधानः कोपात्तस्योपरि पपात । अथ संजीवकः खरनखरविकर्तितपृष्ठः शृङ्गाभ्यां तदुदरमुल्लिख्य कथमपि तस्मादपेतः शृङ्गाभ्यां हन्तुमिच्छन् युद्धायावस्थितः । अथ द्वावपि तौ पुष्पितपलाशप्रतिमौ परस्परवधकाङ्क्षिणौ दृष्ट्वा करटको दमनकमाह—'भो मूढमते ! अनयोर्विरोधं वितन्वता त्वया साधु न कृतम्, न च त्वं नीतितत्त्वं वेत्सि । तद्यदि स्वाम्यभिघातो भविष्यति तत्किं त्वदीयमन्त्रबुद्ध्या क्रियते ? अथ संजीवको न वध्यते तथाऽप्यभव्यम् । यतः प्राणसंदेहात्तस्य च वधः । तन्मूढ ! कथं त्वं मन्त्रिपदमभिलषसि ? । सामसिद्धिं न वेत्सि ? । तद्वृथा मनोरथोऽयं ते दण्डरुचेः । तथा यत्त्वं मन्त्रित्वमभिलषसि, तदप्ययुक्तम् । यतस्त्वं मन्त्रिगतिं न वेत्सि । अथैवं संवदतोस्तयोः संजीवकः क्षणमेकं पिङ्गलकेन सह युद्धं कृत्वा तस्य खरनखरप्रहाराभिहतो गतासुर्वसुधरापीठे निपपात । अथ तं गतासुमवलोक्य पिङ्गलकस्तद्गुणस्मरणार्द्रहृदयः प्रोवाच—'भोः ! अयुक्तं मया पापेन कृतं संजीवकं व्यापादयता । यतो विश्वासघातादन्यन्नास्ति पापतरं कर्म । उक्तं च—

मित्रद्रोही कृतघ्नश्च यश्च विश्वासघातकः ।
ते नरा नरकं यान्ति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥ ७० ॥

भूमिक्षये राजविनाश एव
भृत्यस्य वा बुद्धिमतो विनाशे ।
नो युक्तमुक्तं ह्यनयोः समत्वं,
नष्टाऽपि भूमिः सुलभा, न भृत्याः ॥ ७१ ॥

तथा मया सभामध्ये स सदैव प्रशंसितः; तत्किं कथयिष्यामि तेषामग्रतः ? एवं बहुविधं प्रलपन्तं दमनकः समेत्य सहर्षमिदमाह—'देव ! कातरतमस्तवैष न्यायो यद्द्रोहकारिणं शष्पभुजं हत्वेत्थं शोचसि, तन्नैतदुपपन्नं भूभुजाम् । उक्तं च,—

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः' ॥७२॥

एवं तेन संबोधितः पिङ्गलकः संजीवकशोकं त्यक्त्वा दमनकसाचिव्येन राज्यमकरोत् ॥

इति पंचतन्त्र कथासारे मित्रभेदं नाम प्रथमं तन्त्रं समाप्तम् ।

मित्रसंप्राप्तिः २

अथेदमारभ्यते मित्रसंप्राप्तिर्नाम द्वितीयं तन्त्रम्। यस्यायमाद्यः श्लोकः—

असाधना अपि प्राज्ञा बुद्धिमन्तो बहुश्रुताः।
साधयन्त्याशु कार्याणि काकाखुमृगकूर्मवत्॥ १॥

तद्यथानुश्रुयते—'अस्ति दक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरम्। तस्य नातिदूरस्थो महोच्छ्रायवान्नानाविहङ्गोपभुक्तफलः कीटैरावृतकोटरश्छायाश्वासितपथिकजनसमूहो न्यग्रोधपादपो महान्।

तत्र च लघुपतनको नाम वायसः प्रतिवसति स्म। स कदाचित् प्राणयात्रार्थं पुरमुद्दिश्य प्रचलितो यावत्पश्यति, तावज्जालहस्तोऽतिकृष्णतनुः स्फुटितचरण ऊर्ध्वकेशो यमकिंकराकारो नरः संमुखो बभूव। अथ तं दृष्ट्वा शङ्कितमना व्यचिन्तयत्—'यदयं दुरात्माऽद्य ममाश्रयवटपादपसंमुखोऽभ्येति, तन्न ज्ञायते किमद्य वटवासिनां विहङ्गमानां संक्षयो भविष्यति न वा।' एवं बहुविधं विचिन्त्य तत्क्षणान्निवृत्य तमेव वटपादपं गत्वा सर्वान्विहङ्गमान्प्रोवाच—'भोः! अयं दुरात्मा लुब्धको जालतण्डुलहस्तः समभ्येति। तत्सर्वथा तस्य न विश्वसनीयम्। एष जालं प्रसार्य तण्डुलान्प्रक्षेप्स्यति। ते

तण्डुला भवाद्भः सर्वैरपि कालकूटसदृशा द्रष्टव्याः । एवं वदतस्तस्य स लुब्धकस्तत्र वटतल आगत्य जालं प्रसार्य सिन्दुवारसदृशांस्तण्डुलान्प्रक्षिप्य नातिदूरं गत्वा निभृतः स्थितः । अथ ये पक्षिणस्तत्र स्थितास्ते लघुपतनकवाक्यार्गलया निवारितास्तांस्तण्डुलान्हालाहलाङ्कुरानिव वीक्षमाणा निभृतास्तस्थुः । अत्रान्तरे चित्रग्रीवो नाम कपोतराजः सहस्रपरिवारः प्राणयात्रार्थं परिभ्रमंस्तांस्तण्डुलान्दूरतोऽपि पश्यंल्लघुपतनकेन निवार्यमाणोऽपि जिह्वालौल्याद् भक्षणार्थमपतत्, सपरिवारो निबद्धश्च । अथवा सध्विदमुच्यते—

जिह्वालौल्यप्रसक्तानां जलमध्यनिवासिनाम् ।
अचिन्तितो वधोऽज्ञानां मीनानामिव जायते ॥२॥

अथवा दैवप्रतिकूलतया भवत्येवम् । न तस्य दोषोऽस्ति । उक्तं च—

पौलस्त्यः कथमन्यदारहरणे दोषं न विज्ञातवान् ?
रामेणापि कथं न हेमहरिणस्यासंभवो लक्षितः ? ॥
अक्षैश्चापि युधिष्ठिरेण सहसा प्राप्तो ह्यनर्थः कथं ?
प्रत्यासन्नविपत्तिमूढमनसां प्रायो मतिः क्षीयते ॥ ३ ॥

तथा च—

कृतान्तपाशबद्धानां दैवोपहतचेतसाम् ।
बुद्धयः कुब्जगामिन्यो भवन्ति महतामपि ॥ ४ ॥

अत्रान्तरे लुब्धकस्तान्बद्धान्विज्ञाय प्रहृष्टमनाः प्रोद्यतयष्टिस्तद्वधार्थं प्रधावितः । चित्रग्रीवोऽप्यात्मानं सपरिवारं बद्धं मत्वा लुब्धकमायान्तं दृष्ट्वा तान्कपोतानूचे— 'अहो, न भेतव्यम् । तत्सर्वे वयं

लुब्धको जालमादायाकाशे गच्छतां तेषां पृष्ठतो भूमिस्थोऽपि पर्यधावत् ।

हेलयोड्डीय सपाशजाला अस्यादर्शनं गत्वा मुक्तिं प्राप्नुमः; नो चेद्भ-यविक्लवाः सन्तो हेलया समुत्पातं न करिष्यथ, ततो मृत्युमवाप्स्यथ। तथानुष्ठिते लुब्धको जालमादायाकाशे गच्छतां तेषां पृष्ठतो भूमिस्थोऽपि पर्यधावत्। तत ऊर्ध्वाननः श्लोकमेनमपठत्—

जालमादाय गच्छन्ति संहताः पक्षिणोऽप्यमी।
यावच्च विवदिष्यन्ति पतिष्यन्ति न संशयः॥ ५॥

लघुपतनकोऽपि प्राणयात्राक्रियां त्यक्त्वा किमत्र भविष्यतीति कुतू-हलात्तत्पृष्ठतोऽनुसरति। अथ दृष्टेरगोचरतां गतान्विज्ञाय लुब्धको निराशः श्लोकमपठन्निवृत्तश्च।

'नहि भवति यन्न भाव्यं, भवति च भाव्यं विनाऽपि यत्नेन।
करतलगतमपि नश्यति यस्य हि भवितव्यता नास्ति॥ ६॥

तदास्तां तावद्विहङ्गामिषलोभो यावत्कुटुम्बवर्तनोपायभूतं जालमपि मे नष्टम्। चित्रग्रीवोऽपि लुब्धकमदर्शनीभूतं ज्ञात्वा तानुवाच—'भोः! निवृत्तः स दुरात्मा लुब्धकः; तत्सर्वैरपि स्वस्थैर्गम्यतां महिलारोप्यस्य प्रागुत्तरदिग्भागे। तत्र मम सुहृद्धिरण्यको नाम मूषकः सर्वेषां पाश-च्छेदं करिष्यति। एवं ते कपोताश्चित्रग्रीवेण संबोधिता महिलारोप्ये नगरे हिरण्यकबिलदुर्गं प्रापुः। हिरण्यकोऽपि सहस्रमुखबिलदुर्गं प्रविष्टः सन्नकुतोभयः सुखेनास्ते।

अथ चित्रग्रीवो बिलमासाद्य तारस्वरेण प्रोवाच—'भो भो मित्र हिरण्यक! सत्वरमागच्छ; महती मे 'व्यसनावस्था वर्तते'। तच्छ्रुत्वा

हिरण्यकोऽपि बिलदुर्गान्तर्गतः सन्प्रोवाच—'भोः ! को भवान् ? किमर्थमायातः ? किं कारणम् ? कीदृक् ते व्यसनावस्थानम् ? तत्कथ्यताम्' इति । तच्छ्रुत्वा चित्रग्रीव आह—'भोः ! चित्रग्रीवो नाम कपोतराजोऽहं ते सुहृत् ; तत्सत्वरमागच्छ । गुरुतरं प्रयोजनमस्ति।' तदाकर्ण्य पुलकिततनुः प्रहृष्टात्मा स्थिरमनास्त्वरमाणो निष्क्रान्तः ।

अथ चित्रग्रीवं सपरिवारं पाशबद्धमालोक्य हिरण्यकः सविषादमिदमाह—'भोः ! किमेतत् ? स आह–भोः ! जानन्नपि किं पृच्छसि ? उक्तं च, यतः—

यस्माच्च येन च यदा च यथा च यच्च
यावच्च यत्र च शुभाशुभमात्मकर्म ।
तस्माच्च तेन च तदा च तथा च यच्च
तावच्च तत्र च कृतान्तवशादुपैति ॥ ७ ॥

तत्प्राप्तं मयैतद्बन्धनं जिह्वालौल्यात् । सांप्रतं त्वं सत्वरं पाशविमोक्षं कुरु ।' तदाकर्ण्य हिरण्यकः प्राह—

रवि-निशाकरयोर्ग्रहपीडनं,
गज-भुजङ्ग-विहङ्गम-बन्धनम् ।
मतिमतां च निरीक्ष्य दरिद्रतां,
विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥ ८ ॥

तथा च,—

व्योमैकान्तविचारिणोऽपि विहगाः संप्राप्नुवन्त्यापदं,
बध्यन्ते निपुणैरगाधसलिलान्मीनाः समुद्रादपि ।

दुर्णीतं किमिहास्ति, किं च सुकृतं, कः स्थानलाभे गुणः ?
कालः सर्व्वजनान्प्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि' ॥ ९ ॥

एवमुक्त्वा चित्रग्रीवस्य पाशं छेत्तुमुद्यतं स तमाह—'भद्र ! मा मैवं कुरु; प्रथमं मम भृत्यानां पाशच्छेदं कुरु। तदनु ममापि च।' तच्छ्रुत्वा कुपितो हिरण्यकः प्राह—'भोः ! न युक्तमुक्तं भवता। यतः स्वामिनोऽनन्तरं भृत्याः।' स आह—'भद्र ! मा मैवं वद। मदाश्रयाः सर्व एते वराकाः; अपरं स्वकुटुम्बं परित्यज्य समागताः। तत्कथमेतावन्मात्रमपि संमानं न करोमि ? अपरं, मम कदाचित्पाशच्छेदं कुर्वतस्ते दन्तभङ्गो भवति, अथवा दुरात्मा लुब्धकः समभ्येति, तन्नूनं मम नरकपात एव। उक्तं च,—

सदाचारेषु भृत्येषु संसीदत्सु च यः प्रभुः।
सुखी स्यान्नरकं याति, परत्रेह च सीदति' ॥ १० ॥

तच्छ्रुत्वा प्रहृष्टो हिरण्यकः प्राह—'भोः ! वेद्म्यहं राजधर्मम्। परं मया तव परीक्षा कृताः, तत्सर्वेषां पूर्वं पाशच्छेदं करिष्यामि। भवानप्यनेन विधिना वहुकपोतपरिवारो भविष्यति। उक्तं च,—

कारुण्यं संविभागश्च यस्य भृत्येषु सर्वदा।
संभवेत्स महीपालस्त्रैलोक्यस्यापि रक्षणे' ॥ ११ ॥

एवमुक्त्वा सर्वेषां पाशच्छेदं कृत्वा हिरण्यकश्चित्रग्रीवमाह—'मित्र ! गम्यतामधुना स्वाश्रयं प्रति। भूयोऽपि व्यसने प्राप्ते समागन्तव्यम्।' इति तान्संप्रेष्य पुनरपि दुर्गं प्रविष्टः। चित्रग्रीवोऽपि सपरिवारः स्वाश्रयमगमत्। अथवा साध्विदमुच्यते—

मित्रवान् साधयन्यर्थान् दुःसाध्यानपि वै यतः ।
तस्मान्मित्राणि कुर्वीत समानान्येव चात्मनः ॥ १२ ॥

लघुपतनकोऽपि वायसः सर्वं तं चित्रग्रीवबन्धमोक्षमवलोक्य विस्मितमना व्यचिन्तयत्—'अहो, बुद्धिरस्य हिरण्यकस्य, शक्तिश्च दुर्गसामग्री च । तदीदृगेव विधिर्विहङ्गानां बन्धनमोक्षात्मकः । यद्यप्यहं न कस्यचिद्विश्वसिमि चलप्रकृतिश्च, तथाऽप्येनं मित्रं करोमि । उक्तं च,—

अपि संपूर्णतायुक्तैः कर्तव्याः सुहृदो बुधैः ।
नदीशः परिपूर्णोऽपि चन्द्रोदयमपेक्षते' ॥१३॥

एवं संप्रधार्य पादपादवतीर्य बिलद्वारमाश्रित्य चित्रग्रीववच्छब्देन हिरण्यकं समाहूतवान्—'एह्येहि, भो हिरण्यक ! एहि । तच्छब्दं श्रुत्वा हिरण्यको व्यचिन्तयत्—'किमन्योऽपि कश्चित्कपोतो बन्धनशषस्तिष्ठति, येन मां व्याहरति ?, आह च—'भोः ! को भवान् ?' इति । स आह—'अहं लघुपतनको नाम वायसः ।' तच्छ्रुत्वा विशेषादन्तर्लीनो हिरण्यक आह—'भोः ! द्रुतं गम्यतामस्मात्स्थानात् ।' वायस आह—'अहं तव पार्श्वे गुरुकार्येण समागतः, तत्किं न क्रियते मया सह दर्शनम् ?' हिरण्यक आह—'न मेऽस्ति त्वया सह संगमेन प्रयोजनम्' इति । स आह—'भोः ! चित्रग्रीवस्य मया तव सकाशात्पाशमोक्षणं दृष्टम्, तेन मम महती प्रीतिः संजाता । तत्कदाचिन्ममापि बन्धने जाते तव पार्श्वान्मुक्तिर्भविष्यति; तत्क्रियतां

मया सह मैत्री।' हिरण्यक आह—'अहो! त्वं भोक्ता, अहं ते भोज्यभूतः; तत्का त्वया सह मम मैत्री? तद्गम्यताम्। मैत्री विरोधभावात्कथम्? उक्तं च,—

> ययोरेव समं वित्तं, ययोरेव समं कुलम्।
> तयोर्मैत्री विवाहश्च, न तु पुष्टविपुष्टयोः॥१४॥

तथा च,—

> यो मित्रं कुरुते मूढ आत्मनोऽसदृशं कुधीः।
> हीनं वाऽप्यधिकं वाऽपि हास्यतां यात्यसौ जनः॥१५॥

तद्गम्यताम्' इति। वायस आह—'भो हिरण्यक! एषोऽहं तव दुर्गद्वार उपविष्टः। यदि त्वं मैत्रीं न करोषि, ततोऽहं प्राणमोक्षणं तवाग्रे करिष्यामि, अथवा प्रायोपवेशनं मे स्यात्' इति। हिरण्यक आह—'भोः! त्वया वैरिणा सह कथं मैत्रीं करोमि? उक्तं च,—

> वैरिणा न हि संदध्यात् सुश्लिष्टेनापि संधिना।
> सुतप्तमपि पानीयं शमयत्येव पावकम्॥१६॥

वायस आह—'भोः! त्वया सह दर्शनमपि नास्ति, कुतो वैरम्; तत्किमनुचितं वदसि?' हिरण्यक आह—'द्विविधं वैरं भवति। सहजं कृत्रिमं च। तत्सहजवैरी त्वमस्माकम्। वायस आह—'भोः! द्विविधस्य वैरस्य लक्षणं श्रोतुमिच्छामि, तत्कथ्यताम्।' हिरण्यक आह—'भोः! कारणेन निर्वृत्तं कृत्रिमम्। तत्तदर्होपकारकरणाद्गच्छति। स्वाभाविकं पुनः कथमपि न गच्छति। तद्यथा—'नकुल-

सर्पाणाम्, शष्पभुङ्-नखायुधानाम्ः, जल-वह्न्योः, देवदैत्यानाम्, सारमेय-मार्जाराणाम्, ईश्वर-दरिद्राणाम्, सपत्नीनाम्, सिंहगजानाम्, लुब्धक-हरिणानाम्, श्रोत्रिय-भ्रष्टक्रियाणाम्, मूर्ख-पण्डितानाम्, पतिव्रता-कुलटानाम्, सज्जन-दुर्जनानाम्। न कश्चित्केनापि व्यापादितः, तथाऽपि प्राणान्संतापयन्ति।' वायस आह—भोः! अकारणमेतत्, तस्मात्कुरु मया सह समागमं मित्रधर्मार्थम्। हिरण्यक आह—'भोः! त्वया सह मम कः समागमः? अथवा गुणवानहम्, न मे कश्चिद्वैरयातनां करिष्यति, एतदपि न संभाव्यम्। उक्तं च,—

सिंहो व्याकरणस्य कर्तुरहरत्प्राणान्प्रियान्पाणिने-
मींमांसाकृतमुन्ममाथ सहसा हस्ती मुनिं जैमिनिम्।
छन्दोज्ञाननिधिं जघान मकरो वेलातटे पिङ्गल-
मज्ञानावृतचेतसामतिरुषां कोऽर्थस्तिरश्चां गुणैः?' ॥१७॥

वायस आह—'अस्त्येतत्; तथापि श्रूयताम्—

उपकाराच्च लोकानां निमित्तान्मृगपक्षिणाम्।
भयाल्लोभाच्च मूर्खाणां मैत्री स्याद्दर्शनात्सताम्॥ १८॥
मृद्घट इव सुखभेद्यो दुःसंधानश्च दुर्जनो भवति।
सुजनस्तु कनकघट इव दुर्भेदः सुकरसंधिश्च॥ १९॥

तथा च,—

आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण
लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात्।

दिनस्य पूर्वार्ध-परार्धभिन्ना
छायेव मैत्री खल-सज्जनानाम् ॥ २० ॥

तत्साधुरहम्। अपरं त्वां शपथादिभिर्निर्भयं करिष्यामि। स आह—'न मेऽस्ति ते शपथैः प्रत्ययः। उक्तं च,—

शपथैः संधितस्यापि न विश्वासं व्रजेद्रिपोः।
श्रूयते शपथं कृत्वा वृत्रः शक्रेण सूदितः ॥ २१ ॥

अन्यच्च,—

बृहस्पतेरपि प्राज्ञस्तस्मान्नैवात्र विश्वसेत्।
य इच्छेदात्मनो वृद्धिमायुष्यं च सुखानि च ॥ २२ ॥

तथा च,—

सुकृत्यं विष्णुगुप्तस्य मित्राप्तिर्भार्गवस्य च।
बृहस्पतेरविश्वासो नीतिसंधिस्त्रिधा स्थितः ॥ २३ ॥

तच्छ्रुत्वा लघुपतनकोऽपि निरुत्तरश्चिन्तयामास—'अहो बुद्धिप्रागल्भ्यमस्य नीतिविषये। अथवाऽत एवास्योपरि मैत्रीपक्षपातः।' स आह—'भो हिरण्यक!

सतां साप्तपदं मैत्रमित्याहुर्विबुधा जनाः।
तस्मात्त्वं मित्रतां प्राप्तो वचनं मम तच्छृणु ॥ २४ ॥

दुर्गस्थेनापि त्वया मया सह नित्यमेवालापो गुणदोषसुभाषितगोष्ठीकथाः सर्वदा कर्तव्याः, यद्येवं न विश्वसिषि।' तच्छ्रुत्वा हिरण्यकोऽपि व्यचिन्तयत्—'विदग्धवचनोऽयं दृश्यते लघुपतनकः सत्यवाक्यश्च; तद्युक्तमनेन मैत्रीकरणम्। परं कदाचिन्मम दुर्गे चरणपातोऽपि न

कार्यः । वायस आह—'भद्र ! एवं भवतु ।' ततः प्रभृति तौ द्वावपि सुभाषितगोष्ठीसुखमनुभवन्तौ तिष्ठतः । परस्परं कृतोपकारौ कालं नयतः । लघुपतनकोऽपि मांसशकलानि मेध्यानि बलिशेषाण्यन्यानि वात्सल्याहृतानि पक्वान्नविशेषाणि हिरण्यकार्थमानयति । हिरण्यकोऽपि तण्डुलानन्यांश्च भक्ष्यविशेषांल्लघुपतनकार्थं रात्रावाहृत्य तत्कालायातस्यार्पयति । अथवा युज्यते द्वयोरप्येतत् । उक्तं च,—

ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति ।
भुंक्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणम् ॥ २५ ॥

किं बहुना,—

प्रीतिं निरन्तरां कृत्वा दुर्भेद्यां नखमांसवत् ।
मूषको वायसश्चैव गतौ कृत्रिममित्रताम् ॥ २६ ॥

एवं स मूषकस्तदुपकाररञ्जितस्तथा विश्वस्तो यथा तस्य पक्षमध्ये प्रविष्टस्तेन सह सर्वदैव गोष्ठीं करोति । अथान्यस्मिन्नहनि वायसोऽश्रुपूर्णनयनः समभ्येत्य सगद्गदं तमुवाच—'भद्र हिरण्यक ! विरक्तिः संजाता मे सांप्रतं देशस्यास्योपरि, तदन्यत्र यास्यामि ।' हिरण्यक आह—'भद्र ! किं विरक्तेः कारणम्?' स आह—'भद्र ! श्रूयताम् । अत्र देशे महत्यानावृष्ट्या दुर्भिक्षं संजातम् । दुर्भिक्षत्वाज्जनो बुभुक्षापीडितः कोऽपि बलिमात्रमपि न प्रयच्छति । अपरं गृहे गृहे बुभुक्षितजनैर्विहङ्गानां बन्धनाय पाशाः प्रगुणीकृता सन्ति । अहमप्यायुःशेषतया पाशेन बद्ध उद्धारितोऽस्मि । एतद्विरक्तेः कारणम् । तेनाहं

विदेशं चलित इति बाष्पमोक्षं करोमि ।' हिरण्यक आह—'अथ भवान्क प्रस्थितः ?' स आह—'अस्ति दक्षिणापथे वनगहनमध्ये महासरः । तत्र त्वत्तोऽधिकः परमसुहृत्कूर्मो मन्थरको नाम । स च मे मत्स्यमांसखण्डानि दास्यति । तद्भक्षणात्तेन सह सुभाषितगोष्ठी सुखमनुभवन्सुखेन कालं नेष्यामि। नाहमत्र विहङ्गानां पाशबन्धनेन क्षयं द्रष्टुमिच्छामि । उक्तं च,—

अनावृष्टिहते देशे शस्ये च प्रलयं गते ।
धन्यास्तात ! न पश्यन्ति देशभंगं कुलक्षयम ॥ २७ ॥
कोऽतिभारः समर्थानां, किं दूरं व्यवसायिनाम ।
को विदेशः सविद्यानां, कः परः प्रियवादिनाम ? ॥ २८ ॥
विद्वत्त्वं च नृपत्वं च नैव तुल्यं कदाचन ।
स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान्सर्वत्र पूज्यते' ॥ २९ ॥

हिरण्यक आह—'यद्येवं तदहमपि त्वया सहागमिष्यामि । ममापि महद्दुःखं वर्तते' । वायस आह—'भोः ! तव किं दुःखं तत्कथय ।' हिरण्यक आह—'भोः ! बहु वक्तव्यमस्त्यत्र विषये । तत्रैव गत्वा सर्वं सविस्तरं कथयिष्यामि ।' वायस आह—'अहं तावदाकाशगतिः, तत्कथं भवतो मया सह गमनम् ? ।' स आह—'यदि मे प्राणान्रक्षसि तदा स्वपृष्ठमारोप्य मां तत्र प्रापय, नान्यथा मम गतिरस्ति ।' तच्छ्रुत्वा सानन्दं वायस आह—'यद्येवं तद्धन्योऽहं, यद्भवतापि सह तत्र कालं नयामि । तत्समारोह मम पृष्ठम्, येन सुखेन त्वां तत्सरः

प्रापयामि ।' तच्छ्रुत्वा हिरण्यकस्तत्क्षणादेव तदुपरि समारूढः । सोऽपि शनैः शनैस्तमादाय संपातोड्डीनप्रस्थितः क्रमेण तत्सरः प्राप्तः । ततो लघुपतनकं मूषकाधिष्ठितं विलोक्य दूरतोऽपि देशकालविद-सामान्यकाकोऽयमिति ज्ञात्वा सत्वरं मन्थरको जले प्रविष्टः । लघु-पतनकोऽपि तीरस्थतरुकोटरे हिरण्यकं मुक्त्वा शाखाग्रमारुह्य तारस्व-रेण प्रोवाच—'भो मन्थरक ! आगच्छागच्छ; तव मित्रमहं लघुपत-नको नाम वायसश्चिरात्सोत्कण्ठः समायातः । तदागत्यालिङ्गय माम् ।

उक्तं च,—

किं चन्दनैः सकर्पूरैस्तुहिनैः किं च शीतलैः ?
सर्वे ते मित्रगात्रस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ३० ॥

तथा च,—

केनामृतमिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षरद्वयम् ।
आपदां च परित्राणं शोकसंतापभेषजम् ॥ ३१ ॥

तच्छ्रुत्वा निपुणतरं परिज्ञाय सत्वरं सलिलान्निष्क्रम्य पुलकिततनुरा-नन्दाश्रुपूरितनयनो मन्थरकः प्रोवाच—'एह्येहि मित्र ! आलिङ्गय माम् । चिरकालान्मया त्वं न सम्यक्परिज्ञातः । तेनाहं सलिलान्तः प्रविष्टः । उक्तं च,—

यस्य न ज्ञायते वीर्यं न कुलं न विचेष्टितम् ।
न तेन संगतिं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः' ॥ ३२ ॥

एवमुक्ते लघुपतनको वृक्षादवतीर्य तमालिङ्गितवान् । एवं द्वावपि तौ विहितालिङ्गनौ परस्परं पुलकितशरीरौ वृक्षादधः समुपविष्टौ प्रोचतुरा-

मचरित्रवृत्तान्तम् । हिरण्यकोऽपि मन्थरकं प्रणम्य वायसा-पार्श्वे समुपविष्टः । अथ तं समालोक्य मन्थरको लघुपतनकमाह—'भोः ! कोऽयं मूषकः ? कस्मात्त्वया भक्ष्यभूतोऽपि पृष्ठमारोप्यानीतः । तन्नात्र स्वल्पकारणेन भाव्यम् ।' तच्छ्रुत्वा लघुपतनक आह—'भोः ! हिरण्यको नाम मूषकोऽयम् । मम सुहृद्द्वितीयमिव जीवितम् । मन्थरक आह—'किमस्य वैराग्यकारणम् ?' वायस आह—'पृष्टो मया, परमनेनाभिहितम्, यद्बहु वक्तव्यमस्ति, तत्तत्रैव गतः कथयिष्यामीति । ममापि न निवेदितम् । तद्भद्र हिरण्यक ! इदानीं निवेद्यतामुभयोरप्यावयोस्तदात्मनो वैराग्यकारणम् ।' सोऽब्रवीत्—

[निर्वेदे परिव्राजक-मूषककथा १]

'अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरम् । तस्य नातिदूरे मठायतनं भगवतः श्रीमहादेवस्य । तत्र च ताम्रचूडो नाम परिव्राजकः प्रतिवसति स्म । स च नगरे भिक्षाटनं कृत्वा प्राणयात्रां समाचरति । भिक्षाशेषं च तत्रैव भिक्षापात्रे निधाय तद्भिक्षापात्रं नागदन्तेऽवलम्ब्य पश्चाद्रात्रौ स्वपिति । प्रत्यूषे च तदन्नं कर्मकराणां दत्त्वा सम्यक्तत्रैव देवतायतने संमार्जनोपलेपनमण्डनादिकं समाज्ञापयति । अन्यस्मिन्नहनि मम बान्धवैर्निवेदितम्—'स्वामिन् ! मठायतने सिद्धमन्नं मूषकभयात्तत्रैव भिक्षापात्रे निहितं नागदन्तेऽवलम्बितं तिष्ठति सदैव, तद्वयं भक्षयितुं न शक्नुमः । स्वामिनः पुनरगम्यं

किमपि नास्ति, तत्किं वृथाटनेनान्यत्र ? अद्य तत्र गत्वा यथेच्छं भुञ्जामहे तव प्रसादात् । तदाकर्ण्याहं सकलयूथपरिवृतस्तत्क्षणादेव तत्र गतः । उत्पत्य च तस्मिन्भिक्षापात्रे समारूढः । तत्र भक्ष्यविशेषाणि सेवकानां दत्त्वा पश्चात्स्वयमेव भक्षयामि । सर्वेषां तृप्तौ जातायां भूयः स्वगृहं गच्छामि । एवं नित्यमेव तदन्नं भक्षयामि । परिव्राजकोऽपि यथाशक्ति रक्षति; परं यदैव निद्रान्तरितो भवति, तदाहं तत्रारुह्यात्मकृत्यं करोमि । अथ कदाचित्तेन मम रक्षणार्थं महान्यत्नः कृतः, जर्जरवंशोऽपि समानीतः; तेन सुप्तोऽपि मम भयाद्भिक्षापात्रं ताडयति । अहमप्यभक्षितेऽप्यन्ने प्रहारभयादपसर्पामि । एवं तेन सह सकलां रात्रिं विग्रहपरस्य मे कालो व्रजति । अथान्यस्मिन्नहनि तस्मिन् मठे बृहत्स्फिङ्नामा परिव्राजकस्तस्य सुहृत् तीर्थयात्राप्रसङ्गेन प्राघुणिकः समायातः । तं दृष्ट्वा प्रत्युत्थानविधिना संभाव्य प्रतिपत्तिपूर्वकमभ्यागतक्रियया नियोजितः । ततश्च रात्रावेकत्र कुशसस्तरे द्वावपि प्रसुप्तौ धर्मकथां कथयितुमारब्धौ । अथ बृहत्स्फिक्कथागोष्ठीषु स ताम्रचूडो मूषकत्रासार्थं व्याक्षिप्तमना जर्जरवंशेन भिक्षापात्रं ताडयंस्तस्य शून्यं प्रतिवचनं प्रयच्छति, तन्मयो न किंचिदुदाहरति । अथासावभ्यागतः परं कोपमुपागतस्तमुवाच—'भोस्ताम्रचूड ! परिज्ञातस्त्वं सम्यङ् न सुहृत् । तेन मया सह साह्लादं न जल्पसि, तद्रात्रावपि त्वदीयं मठं त्यक्त्वान्यत्र मठे यास्यामि । तदेकमठप्राप्त्यापि त्वं गर्वितः, त्यक्तः सुहृत्स्नेहः; नैतद्वेत्सि यत्त्वया मठाश्रयव्याजेन नर-

क्रोपार्जनं कृतम् ? उक्तं च,—

नरकाय मतिस्ते चेत् पौरोहित्यं समाचर।
वर्षं यावत्किमन्येन मठचिन्तां दिनत्रयम् ॥ ३३ ॥

तन्मूर्ख ! शोचितव्यस्त्वं गर्वं गतः। तदहं त्वदीयं मठं परित्यज्य यास्यामि।' अथ तच्छ्रुत्वा भयत्रस्तमनास्ताम्रचूडस्तमुवाच—'भो भगवन्! मैवं वद; न त्वत्समोऽन्यो मम सुहृत्कश्चिदस्ति, परं तच्छ्रूयतां गोष्ठीशैथिल्यकारणम्। एष दुरात्मा मूषकः प्रोन्नतस्थाने धृतमपि भिक्षापात्रमुत्प्लुत्यारोहति, भिक्षाशेषं च तत्रस्थं भक्षयति। तद्भावादेव मठे मार्जनक्रियापि न भवति। तन्मूषकत्रासार्थमेतेन वंशेन भिक्षापात्रं मुहुर्मुहुस्ताडयामि, नान्यत्यकारणमिति। अपरमेतत्कुतूहलं पश्यास्य दुरात्मनो यन्मार्जारमर्कटादयोऽपि तिरस्कृता अस्योत्पतनेन।' बृहत्स्फिगाह—'अथ ज्ञायते तस्य बिलं कस्मिंश्चित्प्रदेशे ?' ताम्रचूड आह—'भगवन् ! न वेद्मि सम्यक्'। स आह—'नूनं निधानस्योपरि तस्य बिलम्। निधानोष्मणा प्रकूर्दतेऽसौ।

एतदुक्त्वा स भूयोऽपि प्राह—'अथ ज्ञायते तस्य क्रमणमार्गः ? ताम्रचूड आह—'भगवन् ! ज्ञायते, यत एकाकी न समागच्छति; किंत्वसंख्ययूथपरिवृतः पश्यतो मे परिभ्रमन्नितस्ततः सर्वजनेन सहागच्छति याति च।' अभ्यागत आह—'अस्ति किंचित्खनित्रकम्?' स आह—'बाढम्, अस्त्येषा सर्वलोहमयी स्वहस्तिका।' अभ्यागत आह—'तर्हि प्रत्यूषे त्वया मया सह स्थातव्यम्, येन द्वावपि जन-

चरणामलिनायां भूमौ तत्पदानुसारेण गच्छावः।' मयापि तद्वचनमाकर्ण्य चिन्तितम्—'अहो, विनष्टोऽस्मि, यतोऽस्य साभिप्रायवचांसि श्रूयन्ते। नूनं यथा निधानं ज्ञातं तथा दुर्गमप्यस्माकं ज्ञास्यति। एतदभिप्रायादेव ज्ञायते। ततोऽहं भयत्रस्तमनाः सपरिवारो दुर्गमार्गं परित्यज्यान्यमार्गेण गन्तुं प्रवृत्तः। सपरिजनो यावदग्रतो गच्छामि तावत्संमुखो बृहत्कायो मार्जारः समायाति। स च मूषकवृन्दमवलोक्य तन्मध्ये सहसोत्पपात। अथ ते मूषका मां कुमार्गगामिनमवलोक्य गर्हयन्तो हतशेषा रुधिरप्लावितवसुन्धरास्तमेव दुर्गं प्रविष्टाः। अथाहमेकोऽन्यत्र गतः। शेषा मूढतया तत्रैव दुर्गे प्रविष्टाः। अत्रान्तरे स दुष्टपरिव्राजको रुधिरबिन्दुचर्चितां भूमिमवलोक्य तेनैव दुर्गमार्गेणागत्योपस्थितः। ततश्च स्वहस्तिकया खनितुमारब्धः। अथ तेन खनता प्राप्तं तन्निधानं यस्योपरि सदैवाहं कृतवसतिर्यस्योष्मणा महादुर्गमपि गच्छामि। ततो हृष्टमनास्ताम्रचूडमिदमूचेऽभ्यागतः—'भो भगवन्! इदानीं स्वपिहि निःशङ्कः। अस्योष्मणा मूषकस्ते जागरणं संपादयत।' एवमुक्त्वा निधानमादाय मठाभिमुखं प्रस्थितौ द्वावपि। अहमपि यावन्निधानरहितं स्थानमागच्छामि, तावदरमणीयमुद्वेगकारकं तत्स्थानं वीक्षितुमपि न शक्नोमि। अचिन्तयं च—'किं करोमि? क्व गच्छामि? कथं मे स्यान्मनसः प्रशान्तिः?' एवं चिन्तयतो मे महाकष्टेन स दिवसो व्यतिक्रान्तः। अथास्तमितेऽर्के सोद्वेगो निरुत्साहस्तस्मिन्मठे सपरिवारः प्रविष्टः। अथास्मत्परिग्रहशब्दमाकर्ण्य

ताम्रचूडोऽपि भूयो भिक्षापात्रं जर्जरवंशेन ताडयितुं प्रवृत्तः। अथाभ्यागतः प्राह—'सखे ! किमद्यापि निःशङ्को न निद्रां गच्छसि ?।' स आह—'भगवन् ! भूयोऽपि समायातः सपरिवारः स दुष्टात्मा मूषकः। तद्भयाज्जर्जरवंशेन भिक्षापात्रं ताडयामि।' ततो विहस्याभ्यागतः प्राह—'सखे ! मा भैषीः; वित्तेन सह गतोऽस्य कूर्दनोत्साहः। सर्वेषामपि जन्तूनामियमेव स्थितिः।

अथाहं तच्छ्रुत्वा कोपाविष्टो भिक्षापात्रमुद्दिश्य विशेषादुत्कूर्दितोऽप्राप्त एव भूमौ निपतितः। तच्छ्रुत्वासौ मे शत्रुर्विहस्य ताम्रचूडमुवाच—'भोः ! पश्य पश्य कौतूहलम्। आह च,—

'अर्थेन बलवान् सर्वोऽप्यर्थयुक्तः स पण्डितः।
पश्यैनं मूषकं व्यर्थं स्वजातेः समतां गतम् ॥ ३९ ॥

तत्स्वपिहि त्वं गतशङ्कः, यदस्योत्पतनकारणं तदावयोर्हस्तगतं जातम्। तच्छ्रुत्वाऽहं मनसा विचिन्तितवान्—'यतोऽङ्गुलिमात्रमपि कूर्दनशक्तिर्नास्ति, तद्धिगर्थहीनस्य पुरुषस्य जीवितम्। उक्तं च,—

अर्थेन च विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः।
उच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥ ४० ॥

एवं विलप्याहं भग्नोत्साहस्तन्निधानं गण्डोपधानीकृतं दृष्ट्वा स्वं दुर्गं प्रभाते गतः। ततश्च मद्भृत्याः प्रभाते गच्छन्तो मिथो जल्पन्ति—'अहो, असमर्थोऽयमुदरपूरणेऽस्माकम्। केवलमस्य पृष्ठलग्नानां बिडालादिविपत्तयः; तत्किमनेनाराधितेन ? एवं तेषां वचांसि श्रुत्वा

स्वदुर्गं प्रविष्टोऽहम्। यावन्नो कश्चिन्मम संमुखेऽभ्येति तावन्मया चिन्तितम्—'अहो, धिगियं दरिद्रता। एवं मे चिन्तयतस्ते भृत्या मम शत्रूणां सेवका जाताः। ते च मामेकाकिनं दृष्ट्वा विडम्बनां कुर्वन्ति। अथ मयैकाकिना योगनिद्रां गतेन भूयो विचिन्तितम्—'यत्तस्य कुतपस्विनः समाश्रयं गत्वा तद्गण्डोपधानवर्तिकृतां वित्तपेटां शनैः शनैर्विदार्य तस्य निद्रावशङ्गतस्य स्वदुर्गे तद्वित्तमानयामि, येन भूयोऽपि मे वित्तप्रभावेणाधिपत्यं पूर्ववद्भविष्यति।

एवं निश्चित्य रात्रौ तत्र गत्वा निद्रावशमुपागतस्य पेटायां मया छिद्रं कृतं यावत्, तावत्प्रबुद्धो दुष्टतापसः। ततश्च जर्जरवंशप्रहारेण शिरसि ताडितः कथंचिदायुःशेषतया निर्गतोऽहम्, न मृतश्च। तदेतत्सकलं सुखदुःखमनुभूय परं विषादमुपागतोऽनेन मित्रेण त्वत्सकाशमानीतः। तदेतन्मे वैराग्यकारणम्।' मन्थरक आह—'भद्र! भवति सुहृदयमसंदिग्धं यः क्षुक्षामोऽपि शत्रुभूतं त्वां भक्ष्यस्थाने स्थितमेवं पृष्ठमारोप्यानयति, न मार्गेऽपि भक्षयति। उक्तं च,—

आपत्काले तु संप्राप्ते यन्मित्रं मित्रमेव तत्।
वृद्धिकाले तु संप्राप्ते दुर्जनोऽपि सुहृद्भवेत्॥ ४१॥

तन्ममाप्यद्यास्य विषये विश्वासः समुत्पन्नो यतो नीतिविरुद्धेयं मैत्री मांसाशिभिर्वायसैः सह जलचराणाम्। अथवा साध्विदमुच्यते—

मित्रं कोऽपि न कस्यापि नितान्तं न च वैरकृत्।
दृश्यते मित्रविध्वस्तात्कार्याद्वैरी परीक्षितः॥ ४२॥

तत्स्वागतं भवतः; स्वगृहवदास्यतामत्र सरस्तीरे। यच्च वित्तनाशो विदेशवासश्च ते संजातस्तत्र विषये संतापो न कर्तव्यः। तद्भद्र हिरण्यक! एवं ज्ञात्वा धनविषये संतापो न कार्यः। अथ विद्यमानमपि धनं भोज्यवन्ध्यतया तदविद्यमानं मन्तव्यम्। एवं ज्ञात्वा भद्र! त्वया संतोषः कार्यः' इति। मन्थरकवचनमाकर्ण्य वायस आह—'मन्थरको यदेव वदति तत्त्वया चित्ते न कर्तव्यम्। अथवा साध्विदमुच्यते—

सुलभाः पुरुषा राजन्! सततं प्रियवादिनः।
अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः॥४३॥
अप्रियाण्यपि पथ्यानि ये वदन्ति नृणामिह।
त एव सुहृदः प्रोक्ता, अन्ये स्युर्नामधारकाः'॥४४॥

अथैवं जल्पतां तेषां चित्राङ्गो नाम हरिणो लुब्धकत्रासतस्तस्मिन्नेव सरसि प्रविष्टः। अथायान्तं ससंभ्रममवलोक्य लघुपतनको वृक्षमारूढः। हिरण्यको निकटवर्तिनं शरस्तम्बं प्रविष्टः। मन्थरकः सलिलाशयमास्थितः। अथ लघुपतनको मृगं सम्यक्परिज्ञाय मन्थरकमुवाच—'एह्येहि सखे मन्थरक! मृगोऽयं तृषार्तोऽत्र समायातः सरसि प्रविष्टः, तस्य शब्दोऽयं, न मानुषसंभवः, इति तच्छ्रुत्वा मन्थरको देशकालोचितमाह—'भो लघुपतनक! यथायं मृगो दृश्यते प्रभूतमुच्छ्वासमुद्वहन्नुद्भ्रान्तदृष्ट्या पृष्ठतोऽवलोकयति तन्न तृषार्त एषः, नूनं लुब्धकत्रासितः। तज्ज्ञायतामस्य पृष्ठे लुब्धका आगच्छन्ति न वा' इति।

तच्छ्रुत्वा चित्राङ्ग आह—'भो मन्थरक ! ज्ञातं त्वया सम्यङ् मे त्रासकारणम् । अहं लुब्धकशरप्रहारादुद्धारितः कृच्छ्रेणात्र समायातः । मम यूथं तैर्लुब्धकैर्व्यापादितं भविष्यति । तच्छरणागतस्य मे दर्शय किंचिदगम्यं स्थानं लुब्धकानाम् ।' तदाकर्ण्य मन्थरक आह—'भो-श्चित्राङ्ग ! श्रूयतां नीतिशास्त्रम्—

द्वावुपायाविह प्रोक्तौ विमुक्तौ शत्रुदर्शने ।
हस्तयोश्चालनादेको, द्वितीयः पादवेगजः ॥ ४५ ।

तद्गम्यतां शीघ्रं सघनं वनम्, यावदद्यापि नागच्छन्ति ते दुरात्मानो लुब्धकाः ।' अत्रान्तरे लघुपतनकः सत्वरमभ्युपेत्योवाच—'भो मन्थ-रक ! गतास्ते लुब्धकाः स्वगृहोन्मुखाः प्रचुरमांसपिण्डधारिणः । तच्चि-त्राङ्ग ! त्वं विश्रब्धो वनाद्बहिर्भव ।' ततस्ते चत्वारोऽपि मित्रभाव-माश्रितास्तस्मिन्सरसि मध्याह्नसमये वृक्षच्छायाया अधस्तात्सुभाषित-गोष्ठीसुखमनुभवन्तः सुखेन कालं नयन्ति ।

अथैकस्मिन्नहनि गोष्ठीसमये चित्राङ्गो नायातः । अथ ते व्याकु-लीभूताः परस्परं जल्पितुमारब्धाः—'अहो, किमद्य सुहृन्न समा-यातः? किं सिंहादिभिः क्वापि व्यापादितः, उत लुब्धकैः, अथवा अनले प्रपतितो गर्तविषमे वा नवतृणलौल्यात्?' इति । अथ मन्थ-रको वायसमाह—'भो लघुपतनक ! अहं हिरण्यकश्च तावद्द्वाव-प्यशक्तौ तस्यान्वेषणं कर्तुं मन्दगतित्वात् । तद्गत्वा त्वमरण्यं शोधय यदि कुत्रचित् तं जीवन्तं पश्यसि' इति । तदाकर्ण्य लघुपत-

नको नातिदूरे यावद्गच्छति तावत्पल्वलतीरे चित्राङ्गः कूटपाश-नियन्त्रितस्तिष्ठति। तं दृष्ट्वा शोकव्याकुलितमनास्तमवोचत्—'भद्र! किमिदम्?' चित्राङ्गोऽपि वायसमवलोक्य विशेषेण दुःखितमना बभूव। ततश्च बाष्पावसाने चित्राङ्गो लघुपतनकमाह—'भो मित्र! संजातोऽयं तावन्मम मृत्युः, तद्युक्तं संपन्नं यद्भवता सह मे दर्शनं संजातम्। तत्क्षन्तव्यं यन्मया प्रणयात्सुभाषितगोष्ठीष्वभिहितम्।' तच्छ्रुत्वा लघुपतनक आह—'भद्र! न भेतव्यमस्मद्विधैर्विद्यमानैः। यावदहं द्रुततरं हिरण्यकं गृहीत्वागच्छामि। अपरं ये सत्पुरुषा भवन्ति ते व्यसने न व्याकुलत्वमुपयान्ति। उक्तं च,—

संपदि यस्य न हर्षो, विपदि विषादो, रणे च भीरुत्वम्।
तं भुवनत्रयतिलकं जनयति जननी सुतं विरलम्' ॥ ४६ ॥

एवमुक्त्वा लघुपतनकश्चित्राङ्गमाश्वास्य यत्र हिरण्यकमन्थरकौ तिष्ठतस्तत्र गत्वा सर्वं चित्राङ्गपाशपतनं कथितवान्। हिरण्यकं च चित्राङ्गपाशमोक्षणं प्रति कृतनिश्चयं पृष्ठमारोप्य भूयोऽपि सत्वरं चित्राङ्गसमीपे गतः। हिरण्यक आह—'भद्र! त्वं तावन्नीतिशास्त्रज्ञो दक्षमतिः, तत्कथमत्र कूटपाशे पतितः?।' स आह—'भोः, न कालोऽयं विवादस्य। तत्र यावत्स पापात्मा लुब्धकः समभ्येति तावद्द्रुततरं कर्तयेमं मत्पाशम्।' तदाकर्ण्य विहस्याह हिरण्यकः—'किं मय्यपि समायाते लुब्धकाद्बिभेषि? यतः शास्त्रं प्रति महती मे विरक्तिः संपन्ना, यद्भवद्विधा अपि नीतिशास्त्रविद

एतामवस्थां प्राप्नुवन्ति । तेन त्वां पृच्छामि ।' स आह—'भद्र ! कर्मणा बुद्धिरपि हन्यते । उक्तं च,—

> कृतान्तपाशबद्धानां दैवोपहतचेतसाम् ।
> बुद्धयः कुब्जगामिन्यो भवन्ति महतामपि ॥ ४७ ॥

एवं तयोः प्रवदतोः सुहृद्व्यसनसंतप्तहृदयो मन्थरकः शनैः शनैस्तं प्रदेशमाजगाम । तं दृष्ट्वा लघुपतनको हिरण्यकमाह—'अहो, न शोभनमापतितम् ।' हिरण्यक आह—'किं स लुब्धकः समायाति ?' स आह—'आस्तां तावल्लुब्धकवार्ता । एष मन्थरकः समागच्छति । तदनीतिरनुष्ठिताऽनेन, यतो वयमप्यस्य कारणान्नूनं व्यापादनं यास्यामः । यदि स पापात्मा लुब्धकः समागमिष्यति । तदहं तावत्खमुत्पतिष्यामि, त्वं पुनर्बिलं प्रविश्यात्मानं रक्षयिष्यसि, चित्राङ्गोऽपि वेगेन दिगन्तरं यास्यति, एष पुनर्जलचरः स्थले कथं भविष्यतीति व्याकुलोऽस्मि ।' अत्रान्तरे प्राप्तोऽयं मन्थरकः । हिरण्यक आह—'भद्र ! न युक्तमनुष्ठितं भवता, यदत्र समायातः । तद्भूयोऽपि द्रुततरं गम्यताम्, यावदसौ लुब्धको न समायाति ।' मन्थरक आह—'भद्र ! किं करोमि न शक्नोमि ? तत्रस्थो मित्रव्यसनाग्निदाहं सोढुम्, तेनाहमत्रागतः । एवं तस्य प्रवदत आकर्णपूरितशरासनो लुब्धकोऽप्युपागतः । तं दृष्ट्वा मूषकेण तस्य स्नायुपाशस्तत्क्षणात्खण्डितः । अत्रान्तरे चित्राङ्गः सत्वरं पृष्ठमवलोकयन्प्रधावितः । लघुपतनको वृक्षमारूढः । हिरण्यकश्च समीपवर्ति-

बिलं प्रविष्टः। अथासौ लुब्धको मृगगमनाद्विषण्णवदनो व्यर्थश्रमस्त मन्थरकं मन्दं मन्दं स्थलमध्ये गच्छन्तं दृष्टवान्। अचिन्तयच्च— 'यद्यपि कुरङ्गो धात्राऽपहृतस्तथाप्ययं कूर्म आहारार्थं संपादितः, तदद्यास्यामिषेण मे कुटुम्बस्याहारनिर्वृत्तिर्भविष्यति।' एवं विचिन्त्य तं दर्भैः संच्छाद्य धनुषि समारोप्य स्कन्धे कृत्वा गृहं प्रति प्रस्थितः। अत्रान्तरे तं नीयमानमवलोक्य हिरण्यको दुःखाकुलः पर्यदेवयत्— 'कष्टं भोः, कष्टमापतितम्।

एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं
गच्छाम्यहं पारमिवार्णवस्य।
तावद्द्वितीयं समुपस्थितं मे,
छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति॥ ४८॥

यदि तावत्कृतान्तेन मे धननाशो विहितस्तन्मार्गश्रान्तस्य मे विश्रामभूतं मित्रं कस्मादपहृतम्? अपरमपि मित्रं परं मन्थरकसमं न स्यात्। तदस्य पश्चान्नान्यः सुहृन्मे। तत्किं ममोपर्यनवरतं व्यसनशरैर्वर्षति हन्त विधिः? यत आदौ तावद्वित्तनाशः, ततः परिवारभ्रंशः, ततो देशत्यागः, ततो मित्रवियोग इति। अथवा स्वरूपमेतत्सर्वेषामेव जन्तूनां जीवितधर्मस्य। उक्तं च,—

कायः संनिहितापायः, संपदः क्षणभंगुराः।
समागमाः सापगमाः सर्वेषामेव देहिनाम्॥ ४९॥

तथा च,—

क्षते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्णं,
धनक्षये दीप्यति जाठराग्निः ।
आपत्सु वैराणि समुल्लसन्ति,
छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥ ५० ॥

अत्रान्तरे चाक्रन्दपरौ चित्राङ्ग-लघुपतनकौ तत्रैव समायातौ । अथ हिरण्यक आह—'अहो किं वृथा प्रलपितेन ? तद्यावदेष मन्थरको दृष्टिगोचरान्न नीयते, तावदस्य मोक्षोपायश्चिन्त्यताम्' इति । उक्तं च,—

अतीतलाभस्य सुरक्षणार्थं
भविष्यलाभस्य च सङ्गमार्थम् ।
आपत्प्रपन्नस्य च मोक्षणार्थं
यन्मन्त्र्यतेऽसौ परमो हि मन्त्रः' ॥ ५१ ॥

तच्छ्रुत्वा वायस आह—'भोः ! यद्येवं तत्क्रियतां मद्वचः । एष चित्राङ्गोऽस्य मार्गे गत्वा किंचित्पल्वलमासाद्य तस्य तीरे निश्चेतनो भूत्वा पततु; अहमप्यस्य शिरसि समारुह्य मन्दैश्चञ्चुप्रहारैः शिर उल्लेखयिष्यामि, येनासौ दुष्टलुब्धकोऽमुं मृतं मत्वा मम चञ्चुप्रहरण-प्रत्ययेन मन्थरकं भूमौ क्षिप्त्वा मृगार्थं परिधाविष्यति । अत्रान्तरे त्वया-दर्भमयानि पाशानि, खण्डनीयानि, येनासौ मन्थरको द्रुततरं पल्वलं प्रविशति ।' चित्राङ्ग आह—'भोः ! भद्रोऽयं त्वया दृष्टो मन्त्रः, नूनं मन्थरकोऽयं मुक्तो मन्तव्यः' इति । तदेवं क्रियताम्' इति । तथाऽनुष्ठिते स लुब्धकस्तथैव मार्गासन्नपल्वलतीरस्थं चित्राङ्गं वायससनाथ-

मपश्यत्। तं दृष्ट्वा हर्षितमना व्यचिन्तयत्—'नूनं पाशबन्धनवेदनया वराकोऽयं मृगः सावशेषजीवितः पाशं त्रोटयित्वा कथमप्येतद्वनान्तरं यावत्प्रविष्टस्तावन्मृतः। तद्वश्योऽयं मे कच्छपः सुयन्त्रितत्वात्, तदेनमपि तावद्गृह्णामि।' इत्यवधार्य कच्छपं भूतले प्रक्षिप्य मृगमुपाद्रवत्। एतस्मिन्नन्तरे हिरण्यकेन वज्रोपमदंष्ट्राप्रहरणेन तद्दर्भवेष्टनं खण्डशः कृतम्। मन्थरकोऽपि तृणमध्यान्निष्क्रम्य समीपवर्तिनं पल्वलं प्रविष्टः। चित्राङ्गोऽप्यप्राप्तस्यापि तस्य तत उत्थाय वायसेन सह पलायितः। एतस्मिन्नन्तरे विलक्षो विषादपरो लुब्धको निवृत्तो यावत्पश्यति, तावत्कच्छपोऽपि गतः। तदा बहुविधं विलप्य स्वगृहं गतः। अथ तस्मिन्व्याधे दूरतरं गते सर्वेऽपि ते काक-कूर्म-मृग-मूषकाः परमानन्दभाजः परस्परमालिङ्ग्य पुनर्जातमिवात्मानं मन्यमानास्तदेव सरः संप्राप्य महासुखेन सुभाषितकथागोष्ठीविनोदेन कालं नयन्ति स्म। एवं ज्ञात्वा विवेकिना मित्रसंग्रहः कार्यः।

इति पंचतन्त्र-कथासारे मित्रसंप्राप्तिर्नाम द्वितीयं तन्त्रं समाप्तम्।

अथ काकोलूकीयम् ३

अथेदमारभ्यते काकोलूकीयं नाम तृतीयं तन्त्रम्, यस्यायमाद्यः श्लोकः—

न विश्वसेत् पूर्वविरोधितस्य
शत्रोश्च मित्रत्वमुपागतस्य ।
दग्धां गुहां पश्य उलूकपूर्णां
काकप्रणीतेन हुताशनेन ॥ १ ॥

तद्यथानुश्रूयते—अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरम् । तस्य समीपस्थोऽनेकशाखासनाथोऽतिघनतरपत्रच्छन्नो न्यग्रोधपादपोऽस्ति । तत्र च मेघवर्णो नाम वायसराजोऽनेककाकपरिवारः प्रतिवसति स्म । स तत्र विहितदुर्गरचनः सपरिजनः कालं नयति स्म । तथान्योऽरिमर्दनो नामोलूकराजोऽसंख्योलूकपरिवारो गिरिगुहादुर्गाश्रयः प्रतिवसति स्म । स च रात्रावभ्येत्य सदैव तस्य न्यग्रोधस्य समन्तात्परिभ्रमति । अथोलूकराजः पूर्वविरोधवशाद्यं कंचिद्वायसं समासादयति तं व्यापाद्य गच्छति । एवं नित्याभिगमनाच्छनैः शनैस्तन्न्यग्रोधपादपदुर्गं तेन समन्तान्निर्वायसं कृतम् । अथवा भवत्येवम् । उक्तं च,—

जातमात्रं न यः शत्रुं व्याधिं च प्रशमं नयेत्।
अतिपुष्टाङ्गयुक्तोऽपि स पश्चात्तेन हन्यते ॥२॥

अथान्येद्युः स वायसराजः सर्वान्वायससचिवानाहूय प्रोवाच— भोः ! उत्कटस्तावदस्माकं शत्रुरुद्यमसंपन्नः कालवशान्नित्यमेव निशागमे समेत्यास्मत्पक्षकदनं करोति; तत्कथमस्य प्रतिविधानम् ? वयं तावद्रात्रौ न पश्यामः, न च तस्य दिवा दुर्गं विजानीमः, येन गत्वा प्रहरामः। तदत्र विषये किं युज्यते—संधि-विग्रह-यान आसन-संश्रय-द्वैधीभावानामेकतमस्य क्रियमाणस्य ? तद्विचार्य शीघ्रं कथयन्तु भवन्तः।' अथ ते प्रोचुः—'युक्तमभिहितं देवेन, यदेष प्रश्नः कृतः। उक्तं च,—

अपृष्टेनापि वक्तव्यं सचिवेनात्र किंचन।
पृष्टेन तु ऋतं पथ्यं वाच्यं च प्रियमप्रियम् ॥३॥
यो न पृष्टो हितं ब्रूते परिणामे सुखावहम्।
सुमन्त्री प्रियवक्ता च केवलं स रिपुः स्मृतः ॥४॥
तस्मादेकान्तमासाद्य कार्यो मन्त्रो महीपते !।
येन तस्य वयं कुर्मो निर्णयं कारणं तथा ॥५॥

अथ स मेघवर्णोऽन्वयागतानुज्जीवि-संजीव्यनुजीवि-प्रजीवि-चिरजीविनाम्नः पञ्च सचिवान्प्रत्येकं प्रष्टुमारब्धवान्। तत्रैतेषामादौ तावदुज्जीविनं पृष्टवान्—'भद्र ! एवं स्थिते किं मन्यते भवान् ?' स आह—राजन् ! बलवता सह विग्रहो न कार्यः। यथा स बलवान्कालप्रहर्ता च। उक्तं च यतः—

बलीयसे प्रणमतां काले प्रहरतामपि ।
संपदो नापगच्छन्ति प्रतीपमिव निम्नगाः ॥ ६ ॥
संधिमिच्छेत्समेनापि संदिग्धो विजयो युधि ।
न हि सांशयिकं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥ ७ ॥

अन्यच्च,—

भूमिर्मित्रं हिरण्यं वा विग्रहस्य फलत्रयम् ।
नास्त्येकमपि यद्येषां विग्रहं न समाचरेत् ॥ ८ ॥
कौर्मं संकोचमास्थाय प्रहारानपि मर्षयेत् ।
प्राप्ते काले च मतिमानुत्तिष्ठेत् कृष्णसर्पवत् ॥ ९ ॥

तथा च,—

बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनम् ।
प्रतिवातं नहि घनः कदाचिदुपसर्पति' ॥ १० ॥

एवमुज्जीवी साममन्त्रं संधिकारं क्लृप्तवान् ।

अथ तच्छ्रुत्वा संजीविनमाह—'भद्र ! तवाभिप्रायमपि श्रोतुमिच्छामि ।' स आह—'देव ! न ममैतत्प्रतिभाति यच्छत्रुणा सह संधिः क्रियते । उक्तं च यतः—

शत्रुणा न हि संदध्यात् सुश्लिष्टेनापि संधिना ।
सुतप्तमपि पानीयं शमयत्येव पावकम् ॥ ११ ॥

अपरं च,—स क्रूरोऽत्यन्तलुब्धो धर्मरहितः; तत्त्वया विशेषान्न संधेयः । उक्तं च यतः—

सत्यधर्मविहीनेन न संदध्यात् कथंचन ।
सुसंधितोऽप्यसाधुत्वादचिराद्याति विक्रियाम् ॥१२॥

तस्मात्तेन सह योद्धव्यमिति मे मतिः । उक्तं च यतः—

क्रूरो लुब्धोऽलसोऽसत्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः ।
मूढो युद्धावमन्ता च सुखोच्छेद्यो भवेद्रिपुः ॥१३॥

अपरं, तेन पराभूता वयम् । तद्यदि संधानकीर्तनं करिष्यामः स भूयोऽत्यन्तं कोपं करिष्यति । उक्तं च,—

चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रिया ।
स्वेद्यमामज्वरं प्राज्ञः कोऽम्भसा परिषिञ्चति ? ॥ १४ ॥

सामवादाः सकोपस्य शत्रोः प्रत्युत दीपकाः ।
प्रतप्तस्येव सहसा सर्पिषस्तोयबिन्दवः ॥ १५ ॥

यच्चैष वदति रिपुर्बलवानिति, तदप्यकारणम् । उक्तं च यतः—

नोत्साहशक्तिसंपन्नो हन्याच्छत्रुं लघुर्गुरुम् ।
यथा कण्ठीरवो नागे सुसाम्राज्यं प्रपद्यते ॥ १६ ॥

मायया शत्रवो वध्या अवध्याः स्युर्बलेन ये ।
यथा स्त्रीरूपमास्थाय हतो भीमेन कीचकः ॥ १७ ॥

एवं संजीवी विग्रहमन्त्रं विज्ञापयामास ।

अथ तच्छ्रुत्वाऽनुजीविनमपृच्छत्—'भद्र ! त्वमपि स्वाभिप्रायं निवेदय ।' सोऽब्रवीत् —'देव ! दुष्टः स बलाधिको निर्मर्यादश्च । अनेन सह संधिविग्रहौ न युक्तौ, केवलं यानमर्हं स्यात् । उक्तं च,—

बलोत्कटेन दुष्टेन मर्यादारहितेन च ।
न संधिविग्रहौ नैव विना यानं प्रशस्यते ॥ १८ ॥

अन्यच्च,—

न विग्रहं न संधानं बलिना तेन पापिना ।
कार्यलाभमपेक्ष्यापसरणं क्रियते बुधैः ॥ १९ ॥

तद्बलवताभियुक्तस्यापसरणसमयोऽयं, न संधेर्विग्रहस्य च।' एवमनुजीविमन्त्रोऽपसरणस्य।

अथ तस्य वाक्यं समाकर्ण्य प्रजीविनमाह—'भद्र! त्वमप्यात्मनोऽभिप्रायं वद।' सोऽब्रवीत्—'देव! मम संधि-विग्रह-यानानि त्रीण्यपि न प्रतिभान्ति; विशेषतश्चासनं प्रतिभाति। उक्तं च यतः—

नक्रः स्वस्थानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति।
स एव प्रच्युतः स्थानाच्छुनापि परिभूयते॥ २०॥

एवं प्रजीविमन्त्रः। इदमासनसंज्ञकम्।

एतत्समाकर्ण्य चिरंजीविनं प्राह—'भद्र! त्वमपि स्वाभिप्रायं वद'। सोऽब्रवीत्—'देव! षाड्गुण्यमध्ये मम संश्रयः सम्यक्प्रतिभाति; तत्तस्यानुष्ठानं कार्यम्। उक्तं च,—

असहायः समर्थोऽपि तेजस्वी किं करिष्यति?
निर्वाते ज्वलितो वह्निः स्वयमेव प्रशाम्यति॥ २१॥

संगतिः श्रेयसी पुंसां स्वपक्षे च विशेषतः।
तुषैरपि परिभ्रष्टा न प्ररोहन्ति तण्डुलाः॥ २२॥

तदत्रैव स्थितेन त्वया कश्चित्समर्थः समाश्रयणीयः, यो विपत्प्रतीकारं करोति। यदि पुनस्त्वं स्वस्थानं त्यक्त्वाऽन्यत्र यास्यसि, तत्कोऽपि ते वाङ्मात्रेणापि सहायत्वं न करिष्यति। उक्तं च यतः—

वनानि दहतो वह्नेः सखा भवति मारुतः।
स एव दीपनाशाय, कृशे कस्यास्ति सौहृदम्?॥ २३॥

अथवा नैतदेकान्तं,—यद्बलिनमेकं समाश्रयेत् । लघुनामपि संश्रयो रक्षायै एव भवति । तदेवं संश्रयं विना न कश्चित्प्रतीकारो भवति । तस्मात्संश्रयः कार्य इति मेऽभिप्रायः । एवं चिरंजीविमन्त्रः ।

अथैवमभिहिते स मेघवर्णो राजा चिरंतनं पितृसचिवं दीर्घायुषं सकलनीतिशास्त्रपारंगतं स्थिरजीविनामानं प्रणम्य प्रोवाच—'तात ! यदेते मया पृष्टाः सचिवास्तावदत्रस्थितस्यापि तव, तत्परीक्षार्थम्, येन त्वं सकलं श्रुत्वा यदुचितं तन्मे समादिशसि । तद्युक्तं भवति तत्समादेश्यम् ।' स आह—'वत्स ! सर्वैरप्येतैर्नीतिशास्त्राश्रयमुक्तं सचिवैः, तदुपयुज्यते स्वकालोचितं सर्वमेव । परमेष द्वैधीभावस्य कालः । उक्तं च,—

अविश्वासं सदा तिष्ठेत् संधिना विग्रहेण च ।
द्वैधीभावं समाश्रित्य नैव शत्रौ बलीयसि ॥ २४ ॥

तच्छत्रुं विश्वास्याविश्वस्तैर्लोभं दर्शयद्भिः सुखेनोच्छिद्यते रिपुः । तद्द्वैधीभावं संश्रितस्य तव स्वस्थाने वासो भविष्यति । लोभाश्रयाच्च शत्रुमुच्चाटयिष्यसि । अपरं, यदि किंचिच्छिद्रं तस्य पश्यसि तद्गत्वा व्यापादयिष्यसि ।' मेघवर्ण आह—'तात ! मया सोऽविदितसंश्रयः । तत्कथं तस्य छिद्रं ज्ञास्यामि ?' स्थिरजीव्याह—'वत्स ! न केवलं स्थानम्, छिद्राण्यपि तस्य प्रकटीकरिष्यामि प्रणिधिभिः । उक्तं च,—

गावो गन्धेन पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति वै द्विजाः ।
चारैः पश्यन्ति, राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ २५ ॥

उक्तं चात्र विषये—

यस्तीर्थानि निजे पक्षे परपक्षे विशेषतः ।
गुप्तैश्चारैर्नृपो वेत्ति न स दुर्गतिमाप्नुयात्' ॥ २६ ॥

मेघवर्ण आह—'तात ! कानि तीर्थान्युच्यन्ते, कतिसंख्यानि च, कीदृशा गुप्तचराः ? तत्सर्वं निवेद्यताम्' इति । स आह—'अत्र विषये भगवता नारदेन युधिष्ठिरः प्रोक्तः; यच्छत्रुपक्षेऽष्टादश तीर्थानि, स्वपक्षे पञ्चदश; त्रिभिस्त्रिभिर्गुप्तचरैस्तानि ज्ञेयानि, तैर्ज्ञातैः स्वपक्षः परपक्षश्च वश्यो भवति । उक्तं च नारदेन युधिष्ठिरं प्रति—

कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च ।
त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः ॥ २७ ॥

तीर्थशब्देनात्रायुक्तकर्माभिधीयते । तद्यदि तेषां कुत्सितं भवति, तत्स्वामिनोऽभिघाताय भवति । प्रधानं भवति, तद्वृद्धये स्यादिति । तद्यथा—मन्त्री, पुरोहितः, सेनापतिः; युवराजः, दौवारिकः, अन्तर्वंशिकः, प्रशासकः, समाहर्तृ-संनिधातृ-प्रदेष्टृज्ञापकाः, साधनाध्यक्षः, गजाध्यक्षः, कोशाध्यक्षः, दुर्गपाल-करपाल-सीमापाल-प्रोत्कटभृत्याः। एषां भेदेन द्राग्रिपुः साध्यते । स्वपक्षे च—देवी, जननी, कञ्चुकी, मालिकः, शय्यापालकः, स्पशाध्यक्षः, सांवत्सरिकः, भिषक्, जलवाहकः, ताम्बूलवाहकः, आचार्यः, अङ्गरक्षकः, स्थानचिन्तकः, छत्र-

धरः, विलासिनी, एपां वैरद्वारेण स्वपक्षे विघातः । तथा च;—

वैद्यसांवत्सरिकाचार्याः स्वपक्षेऽधिकृताश्चराः ।
तथाऽऽहितुण्डिकोन्मत्ताः सर्वं जानन्ति शत्रुषु ॥ २८ ॥

तथा च,—

कृत्याकृत्यविदस्तीर्थेष्वन्तः प्रणिधयः पदम् ।
विदांकुर्वन्तु महतस्तलं विद्विपदम्भसः' ॥ २९ ॥

एवं मन्त्रिवाक्यमाकर्ण्यात्रान्तरे मेघवर्ण आह—'तात ! अथ किंनिमित्तमेवंविधं प्राणान्तिकं सदैव वायसोलूकानां वैरम् ? । स आह—

[काकोलूकविग्रहकथा १]

'वत्स ! कदाचिद्धंस-शुक-वक-कोकिल-चातक-उलूक-मयूर-कपोत-पारावत-विष्किरप्रभृतयः सर्वेऽपि पक्षिणः समेत्य सोद्वेगं मन्त्रयितुमारब्धाः—'अहो, अस्माकं तावद्वैनतेयो राजा । स च वासुदेव-भक्तः न कामपि चिन्तामस्माकं करोति, तत्किं तेन वृथास्वामिना ? यो लुब्धकपाशैर्नित्यं निबध्यमानानां न रक्षां विधत्ते । तत्संचिन्त्यान्यः कश्चिद्राजा विहंगमानां क्रियताम्' इति। अथ तैर्भद्राकारमुलूकमवलोक्य सर्वैरभिहितम्—'यदेष उलूको राजाऽस्माकं भविष्यति, तदानीयन्तां नृपाभिषेकसंबन्धिनः संभाराः' इति । अथ साधिते विविध-तीर्थोदके, प्रगुणीकृतेऽष्टोत्तरशतमूलिकासंघाते, प्रदत्ते सिंहासने, वर्तिते

सप्तद्वीपसमुद्रभूधरविचित्रे धरित्रीमण्डले, प्रसारिते व्याघ्रचर्मणि, आपूरितेषु हेमकुम्भेषु, दीपेषु वाद्येषु च, सज्जीकृतेषु दर्पणादिषु माङ्गल्यवस्तुषु, पठत्सु वन्दिमुख्येषु, वेदोच्चारणपरेषु समुदितमुखेषु ब्राह्मणेषु, गीतपरे युवतिजने, आनीतायामग्रमहिष्यां कृकालिकायाम्, उलूकोऽभिषेकार्थं यावत्सिंहासन उपविशति, तावत्कुतोऽपि वायसः समायातः। सोऽचिन्तयत्—'अहो, किमेष सकलपक्षिसमागमो महोत्सवश्च ? अथ ते पक्षिणस्तं दृष्ट्वा मिथः प्रोचुः—'पक्षिणां मध्ये वायसश्चतुरः श्रूयते। उक्तं च,—

नराणां नापितो धूर्तः, पक्षिणां चैव वायसः।
दंष्ट्रिणां च शृगालस्तु, श्वेतभिक्षुस्तपस्विनाम्' ॥ ३० ॥

अथ वायसः समेत्य तानाह—'अहो ! किं महाजनसमागमोऽयं परममहोत्सवश्च ? ।' ते प्रोचुः—'भोः नास्ति कश्चिद्विहङ्गमानां राजा, तदस्योलूकस्य विहङ्गमराज्याभिषेको निरूपितस्तिष्ठति समस्तपक्षिभिः, तत्त्वमपि स्वमतं देहि; प्रस्तावे समागतोऽसि। अथासौ काको विहस्याह—'अहो ! न युक्तमेतत्; यन्मयूर-हंस-कोकिल-चक्र-वाक-शुक-कारण्डव-हारीत-सारसादिषु पक्षिप्रधानेषु विद्यमानेषु दिवान्धस्यास्य करालवक्त्रस्याभिषेकः क्रियते। तन्नैतन्मम मतम्। अपरं,—वैनतेये स्वामिनि स्थिते किमेष दिवान्धः क्रियते राजा ? तद्यद्यपि गुणवान्भवति तथाऽप्येकस्मिन्स्वामिनि स्थिते नान्यो भूपः प्रशस्यते। उक्तं च,—

व्यपदेशेन महतां सिद्धिः संजायते परा ।
शशिनो व्यपदेशेन वसन्ति शशकाः सुखम्' ॥ ३१ ॥

पक्षिण ऊचुः—'कथमेतत् ?' स आह—

[महद्व्यपदेशे शशकमहागजकथा २]

'कस्मिंश्चिद्वने चतुर्दन्तो नाम महागजो यूथाधिपः प्रतिवसति स्म । तत्र कदाचिन्महत्यनावृष्टिः संजाता प्रभूतवर्षाणि यावत् । तया तडागह्रदपल्वलसरांसि शोषमुपगतानि । अथ तैः समस्तगजैः स गजराजः प्रोक्तः—'देव ! पिपासाकुला गजकलभा मृतप्रायाः, अपरे मृताश्च; तदन्विष्यतां कश्चिज्जलाशयो यत्र जलपानेन स्वस्थतां व्रजन्ति' । ततश्चिरं ध्यात्वा तेनाभिहितम्—'अस्ति महाह्रदो विविक्ते प्रदेशे स्थलमध्यगतः पातालगङ्गाजलेन सदैव पूर्णः, तत्तत्र गम्यताम्' इति । तथानुष्ठिते पञ्चरात्रमुपसर्पद्भिः समासादितस्तैः स ह्रदः । तत्र स्वेच्छया जलमवगाह्यास्तमनवेलायां निष्क्रान्ताः। तस्य च ह्रदस्य समन्ताच्छशकबिला असंख्याः सुकोमलभूमौ तिष्ठन्ति । तेऽपि समस्तैरपि तैर्गजैरितस्ततो भ्रमद्भिः परिभग्नाः, बहवः शशका भग्नपादशिरोग्रीवा विहिताः, केचिन्मृताः, केचिज्जीवशेषा जाताः । अथ गते तस्मिन्गजयूथे शशकाः सोद्वेगा गजपादक्षुण्णसमावासाः केचिद्भग्नपादाः, अन्ये जर्जरितकलेवरा रुधिरप्लुताः, अन्ये हतशिशवो बाष्पपिहितलोचना समेत्य मिथो मन्त्रं चक्रुः—'अहो विनष्टा वयम् ।

नित्यमेवैतद्गजयूथमागमिष्यति, यतो नान्यत्र जलमस्ति । तस्मत्रैषां नाशो भविष्यति । उक्तं च,—

> स्पृशन्नपि गजो हन्ति, जिघ्रन्नपि भुजंगमः ।
> हसन्नपि नृपो हन्ति, मानयन्नपि दुर्जनः ॥ ३२ ॥

तच्चिन्त्यतां कश्चिदुपायः ।' तत्रैकः प्रोवाच—'गम्यतां देशत्यागेन । किमन्यत् ? उक्तं च मनुना व्यासेन च—

> त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
> ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ ३३ ॥

ततश्चान्ये प्रोचुः—'भोः ! पितृपैतामहं स्थानं न शक्यते सहसा त्यक्तुम् ; तत्क्रियतां तेषां कृते काचिद्विभीषिका, यत्कथमपि दैवान्न समायान्ति ।

अथान्ये प्रोचुः—'यद्येवं ततस्तेषां महद्विभीषिकास्थानमस्ति, येन नागमिष्यन्ति । सा च चतुरदूतायत्ता विभीषिका । यतो विजयदत्तो नाम राजाऽस्मत्स्वामी शशकश्चन्द्रमण्डले निवसति; तत्प्रेष्यतां कश्चिन्मिथ्यादूतो यूथाधिपसकाशं 'यच्चन्द्रस्त्वामत्र ह्रद आगच्छन्तं निषेधयति, यतोऽस्मत्परिग्रहोऽस्य समन्ताद्वसति ।' एवमभिहिते श्रद्धेयवचनात्कदाचिन्निवर्तते । अथान्ये प्रोचुः—'यद्येवं तदस्ति लम्बकर्णो नाम शशकः । स च वचनरचनाचतुरो दूतकर्मज्ञः । स तत्र प्रेष्यतामिति । तदन्विष्यतां यद्यस्माद्व्यसनादात्मनां सुनिर्मुक्तिः' ! अथान्ये प्रोचुः—'अहो, युक्तमेतत् ; नान्यः कश्चिदुपायोऽस्माकं

जीवितस्य । तथैव क्रियताम् ।' अथ लम्बकर्णो गजयूथाधिपसमीपे निरूपितो गतश्च । तथानुष्ठिते लम्बकर्णोऽपि गजमार्गमासाद्यागम्यं स्थलमारुह्य तं गजमुवाच—'भो भो दुष्ट गज ! किमेवं लीलया निःशङ्कतयाऽत्र चन्द्रह्रद आगच्छसि ? तन्नागन्तव्यम्, निवर्त्यताम्' इति । तदाकर्ण्य विस्मितमना गज आह—'भोः ! कस्त्वम् ? ।' स आह—'अहं लम्बकर्णो नाम शशकश्चन्द्रमण्डले वसामि; सांप्रतं भगवता चन्द्रमसा तव पार्श्वे प्रहितो दूतः । जानात्येव भवान्,—यथार्थवादिनो दूतस्य न दोषः करणीयः । दूतमुखा हि राजानः सर्व एव । उक्तं च,—

उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु बन्धुवर्गवधेष्वपि ।
परुषाण्यपि जल्पन्तो वध्या दूता न भूभुजा' ॥ ३४ ॥

तच्छ्रुत्वा स आह—'भोः शशक ! तत्कथय भगवतश्चन्द्रमसः संदेशम्, येन सत्वरं क्रियते !' स आह—'भवताऽतीतदिवसे यूथेन सहागच्छता प्रभूताः शशका निपातिताः; तत्किं न वेत्ति भवान्, यन्मम परिग्रहोऽयम्? तद्यदि जीवितेन ते प्रयोजनम्, तदा केनापि प्रयोजनेनात्र ह्रदे नागन्तव्यमिति संदेशः ।' गज आह—'अथ क्व वर्तते भगवान्स्वामी चन्द्रः ?' स आह—'अत्र ह्रदे सांप्रत शशकानां भवद्यूथमथितानां हतशेषाणां समाश्वासनाय समायातस्तिष्ठति, अहं पुनस्तवान्तिकं प्रेषितः ।' गज आह—'यद्येवं तद्दर्शय मे तं स्वामिनं येन प्रणम्यान्यत्र गच्छामि ।' शशक आह—'भोः ! आगच्छ

मया सहैकाकी येन दर्शयामि । तथानुष्ठिते शशको निशासमये त गजं ह्रदतीरे नीत्वा, जलमध्ये स्थितं चन्द्रबिम्बमदर्शयत् । आह च— 'भोः ! एष नः स्वामी जलमध्ये समाधिस्थस्तिष्ठति, तन्निभृतं प्रणम्य सत्वरं व्रजेति; नो चेत्समाधिभङ्गाद्भूयोऽपि प्रभूतं कोपं करिष्यति ।' अथ गजोऽपि त्रस्तमनास्तं प्रणम्य पुनरागमनाय प्रस्थितः । शशकाश्च तद्दिनादारभ्य सपरिवाराः सुखेन स्वेषु स्थानेषु तिष्ठन्ति स्म । अतोऽहं ब्रवीमि—"व्यपदेशेन महताम्" इति । अपि च;—क्षुद्रमलसं कापुरुषं व्यसनिनमकृतज्ञं पृष्ठप्रलपनशीलं स्वामित्वेन नाभियोजयेज्जीवितकामः ।

अथ तस्य तद्वचनमाकर्ण्य 'साध्वनेनाभिहितम्' इत्युक्त्वा 'भूयोऽपि पार्थिवार्थं समेत्य मन्त्रयिष्यामहे' इति ब्रुवाणाः सर्वे पक्षिणो यथाभिमतं जग्मुः । केवलमवशिष्टो भद्रासनोपविष्टोऽभिषेकाभिमुखो दिवान्धः कृकालिकया सहास्ते । आह च—'कः कोऽत्र भोः ? किमद्यापि न क्रियते ममाभिषेकः ?' इति श्रुत्वा कृकालिकयाभिहितम्—'भद्र ! तवाभिषेके कृतोऽयं विघ्नो वायसेन । गताश्च सर्वेऽपि विहगा यथेप्सितासु दिक्षु; केवलमेकोऽयं वायसोऽवशिष्टः केनापि हेतुना तिष्ठति, तत्त्वरितमुत्तिष्ठ येन त्वां स्वाश्रयं प्रापयामि ।' तच्छ्रुत्वा सविषादमुलूको वायसमाह—'भो भो दुष्टात्मन् ! किं मया तेऽपकृतम्,—यद्राज्याभिषेको मे विघ्नितः ? तदद्यप्रभृति सान्वयमावयोर्वैरं संजातम् । उक्तं च,—

रोहति सायकैर्विद्धं, छिन्नं रोहति चासिना।
वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न प्ररोहति वाक्क्षतम् ॥ ३५॥

इत्येवमभिधाय कृकालिकया सह स्वाश्रयं गतः । अथ भयव्याकुलो वायसो व्यचिन्तयत्—'अहो, अकारणं वैरमासादितम् ! मया किमिदं व्याहृतम्' ?

एवं विचिन्त्य काकोऽपि प्रयातः। तदा प्रभृत्यस्माभिः सह कौशिकानामन्वयगतं वैरमस्ति।' मेघवर्ण आह—'तात! एवं गतेऽस्माभिः किं कृतमस्ति?' स आह —'वत्स ! एवं गतेऽपि षाड्गुण्यादपरः स्थूलोऽभिप्रायोऽस्ति । तमङ्गीकृत्य स्वयमेवाहं तद्विजयाय यास्यामि । रिपून्वञ्चयित्वा वधिष्यामि । तत्त्वयाऽहं नात्रविषये प्रतिषेधनीयः।' इत्युक्त्वा तेन सह शुष्ककलहं कर्तुमारब्धः । अथान्ये तस्य भृत्याः स्थिरजीविनमुच्छृङ्खलवचनैर्जल्पन्तमवलोक्य तस्य वधायोद्यता मेघवर्णेनाभिहिताः—'अहो, निवर्तध्वं यूयम्; अहमेवास्य शत्रुपक्षपातिनो दुरात्मनः स्वयं निग्रहं करिष्यामि।' इत्यभिधाय तस्योपरि समारुह्य, लघुभिश्चंचुप्रहारैस्तं प्रहृत्य, आहृतरुधिरेण प्लावयित्वा, तदुपदिष्टमृष्यमूकपर्वतं सपरिवारो गतः । एतस्मिन्नन्तरे कृकालिकया द्विषत्प्रणिधिभूतया तत्सर्वं मेघवर्णस्यामात्यस्य व्यसनमुलूकराजस्य निवेदितम्—'यत्तवारिः संप्रति भीतः क्वचित्प्रचलितः सपरिवारः' इति । अथोलूकाधिपस्तदाकर्ण्यास्तगमनवेलायां सामात्यः

सपरिजनो वायसवधार्थं प्रचलितः। प्राह च—'त्वर्यतां त्वर्यताम्; भीतः शत्रु पलायनपरः पुण्यैर्लभ्यते। एवं ब्रुवाणः समन्तान्न्यग्रोधपादपमधः परिवेष्ट्य व्यवस्थितः। यावन्न कश्चिद्वायसो दृश्यते, तावच्छाखाग्रमविरूढो हृष्टमना वन्दिभिरभिष्टूयमानोऽरिमर्दनस्तान्परिजनान्प्रोवाच—'अहो, ज्ञायतां तेषां मार्गः। कतमेन मार्गेण प्रनष्टाः काकाः? तद्यावन्न दुर्गं समाश्रयन्ति, तावदेव पृष्ठतो गत्वा व्यापादयामि।

अथैतस्मिन्प्रस्तावे स्थिरजीवी चिन्तयामास—'यदेतेऽस्मच्छत्रवोऽनुपलब्धास्मद्वृत्तान्ता यथागतमेव यान्ति। ततो मया न किंचित्कृतं भवति। उक्तं च,—

अनारम्भो हि कार्याणां प्रथमं बुद्धिलक्षणम्।
प्रारब्धस्यान्तगमनं द्वितीयं बुद्धिलक्षणम् ॥ ३६ ॥

तद्वरमनारम्भः, नचारम्भविघातः; तदहमेतान् शब्दं संश्राव्यात्मानं दर्शयामि' इति विचार्य मन्दं मन्दं शब्दमकरोत्। तच्छ्रुत्वा ते सकला अप्युलूकास्तद्वधाय प्रजग्मुः। अथ तेनोक्तम्—'अहो, अहं स्थिरजीवी नाम मेघवर्णस्य मन्त्री, मेघवर्णेनैवेदृशीमवस्थां नीतः; तन्निवेदयात्मस्वाम्यग्रे। तेन सह बहु वक्तव्यमस्ति।' अथ तैर्निवेदितः स उलूकराजो विस्मयाविष्टस्तत्क्षणात्तस्य सकाशं गत्वा प्रोवाच—'भो भोः! किमेतां दशां गतस्त्वम्? तत्कथ्यताम्।' स्थिरजीवी प्राह—

देव ! श्रूयतामेतदवस्थाकारणम् । अतीतदिने स दुरात्मा मेघवर्णो युष्मदन्यापादितप्रभूतवायसान्दृष्ट्वा युष्माकमुपरि कोपशोकग्रस्तो युद्धार्थं प्रचलित आसीत् । ततो मयाभिहितम्—'स्वामिन् ! न युक्तं भवत-स्तदुपरि गन्तुम् । बलवन्त एते, बलहीनाश्च वयम् । उक्तं च,—

बलीयसा हीनबलो विरोधं
न भूतिकामो मनसापि वाञ्छेत् ।
न वध्यतेऽत्यन्तबलो हि यस्मा-
द्व्यक्तं प्रणाशोऽस्ति पतङ्गवृत्तेः ॥ ३७ ॥

तत्तस्योपायनप्रदानेन संधिरेव युक्तः । उक्तं च,—

बलवन्तं रिपुं दृष्ट्वा सर्वस्वमपि बुद्धिमान् ।
दत्त्वा हि रक्षयेत्प्राणान्रक्षितैस्तैर्धनं पुनः ॥ ३८ ॥

तच्छ्रुत्वा तेन दुर्जनप्रकोपितेन त्वत्पक्षपातिनं मामाशङ्कमानेनेमां दशां नीतः । तत्तव पादौ सांप्रतं मे शरणम् । किं बहुना विज्ञप्तेन, याव-दहं प्रचलितुं शक्नोमि, तावत्त्वां तस्यावासे नीत्वा सर्ववायसक्षयं विधास्यामि' इति ।

अथारिमर्दनस्तदाकर्ण्य पितृपितामहक्रमागतमन्त्रिभिः सार्धं मन्त्रयांचक्रे । तस्य च पञ्च मन्त्रिणः । तद्यथा—रक्ताक्षः, क्रूराक्षः, दीप्ताक्षः, वक्रनासः, प्राकारकर्णश्चेति । तत्रादौ रक्ताक्षमपृच्छत्—'भद्र ! एष तावत्तस्य रिपोर्मन्त्री मम हस्तगतः; तत्किं क्रियताम् ?' इति । रक्ताक्ष आह—'देव ! किमत्र चिन्त्यते ? अविचारितमयं

हन्तव्यः । यतः,—

हीनः शत्रुर्निहन्तव्यो यावन्न बलवान भवेत ।
प्राप्तस्वपौरुषबलः पश्चाद्भवति दुर्जयः ॥ ३६ ॥

किंच, स्वयमुपागता श्रीस्त्यज्यमाना शपतीति लोके प्रवादः । तदस्मिन्हतेऽयत्नादेव राज्यमकण्टकं भवतो भवति ।' तस्यैतद्वचनं श्रुत्वा क्रूराक्षं पप्रच्छ—'भद्र ! त्वं तु किं मन्यसे ?' सोऽब्रवीत्—'देव ! निर्दयमेतत् यदनेनाभिहितम्—यत्कारणं शरणागतो न वध्यते ।

"एतदाकर्ण्यारिमर्दनोऽन्यं सचिवं वक्रनासं पप्रच्छ—'भद्र ! सांप्रतमेवं स्थिते किं कर्तव्यम् ?' सोऽब्रवीत्—'देव ! अवध्योऽयम् ।

अथ तस्य वचनमवधार्यारिमर्दनः पुनरपि प्राकारकर्णमपृच्छत्—'कथय किमत्र मन्यते भवान् !' सोऽब्रवीत्—'देव ! अवध्य एवायम्, यतो रक्षितेनानेन कदाचित्परस्परप्रीत्या कालः सुखेन गच्छति । तच्च श्रुत्वा स्वयमरिमर्दनोऽप्येवं समर्थितवान् । तथा चानुष्ठितं दृष्ट्वाऽन्तर्लीनं विहस्य रक्ताक्षः पुनरब्रवीत्—'कष्टम्, विनाशितोऽयं भवद्भिरन्यायेन स्वामी । उक्तं च,—

अपूज्या यत्र पूज्यन्ते, पूज्यानां तु विमानना ।
त्रीणि तत्र प्रवर्तन्ते दुर्भिक्षं मरणं भयम् ॥४०॥

ततस्तद्वचोऽनादृत्य सर्वे ते स्थिरजीविनमुत्क्षिप्य स्वदुर्गमानेतुमारब्धाः ।

अथानीयमानः स्थिरजीव्याह—'देव ! अद्याकिंचित्करेणैतदवस्थेन किं मयोपसंगृहीतेन ? यत्कारणमिच्छामि दीप्तं वह्निमनुप्रवेष्टुम् ।

तदर्हसि मामग्निप्रदानेन समुद्धर्तुम् ।' अथ रक्ताक्षस्तस्यान्तर्गतभावं ज्ञात्वाऽब्रवीत्—'किमर्थमग्निपतनमिच्छसि ?' सोऽब्रवीत्—'अह तावद्युष्मदर्थ इमामापदं मेघवर्णेन प्रापितः, तदिच्छामि तेषां वैरयातनार्थमुलूकत्वम्' इति । तच्च श्रुत्वा राजनीतिकुशलो रक्ताक्षः प्राह—'भद्र ! कुटिलस्त्वं कृतवचनचतुरश्च । तत्त्वमुलूकयोनिगतोऽपि स्वकीयामेव वायसयोनिं बहु मन्यसे ।

अथ रक्ताक्षवचनमनादृत्य तैः स्ववंशविनाशाय स स्वदुर्गमुपनीतः । नीयमानश्चान्तर्लीनमवहस्य स्थिरजीवी व्यचिन्तयत्—

'हन्यतामिति येनोक्तं स्वामिनो हितवादिना ।
स एवैकोऽत्र सर्वेषां नीतिशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥४१॥

तद्यदि तस्य वचनमकरिष्यन्नेते, ततो न स्वल्पोऽप्यनर्थोऽभविष्यदेतेषाम् । अथ दुर्गद्वारं प्राप्यारिमर्दनोऽब्रवीत्—'भो भोः ! हितैषिणोऽस्य स्थिरजीविनो यथासमीहितं स्थानं प्रयच्छत ।' तच्च श्रुत्वा स्थिरजीवी व्यचिन्तयत्—'मया तावदेतेषां वधोपायश्चिन्तनीयः, स मया मध्यस्थेन न साध्यते । यतो मदीयमिङ्गितादिकं विचारयन्तस्तेऽपि सावधाना भविष्यन्ति । तद्दुर्गद्वारमधिश्रितोऽभिप्रेतं साधयामि ।' इति निश्चित्योलूकपतिमाह—'देव ! युक्तमिदं यत्स्वामिना प्रोक्तम् । परमहमपि नीतिज्ञस्तेऽहितश्च । यद्यप्यनुरक्तः शुचिस्तथापि दुर्गमध्ये आवासो नार्हः । तदहमत्रैव दुर्गद्वारस्थः प्रत्यहं भवत्पादपद्मरजः

पवित्रीकृततनुः सेवां करिष्यामि ।' 'तथा' इति प्रतिपन्ने प्रतिदिन-मुलूकपतिसेवकास्ते प्रकाममाहारं कृत्वोलूकराजादेशात्प्रकृष्टमासाहारं स्थिरजीविने प्रयच्छन्ति । अथ कतिपयैरेवाहोभिर्मयूर इव स बलवान्संवृत्तः । अथ रक्ताक्षः स्थिरजीविनं पोष्यमाणं दृष्ट्वा सविस्मयो मन्त्रिजनं राजानं च प्रत्याह—'अहो, मूर्खोऽयं मन्त्रिजनो भवां-श्चेत्येवमहमवगच्छामि ।

अथ ते पुनरपि प्रतिकूलदैवतया हितमपि रक्ताक्षवचनमनादृत्य भूयस्तं प्रभूतमांसादिविविधाहारेण पोषयामासुः । अथ रक्ताक्षः स्ववर्ग-माहूय रहः प्रोवाच—'अहो, एतावदेवास्मद्भूपतेः कुशलं दुर्गं च । तदुपदिष्टं मया यत्कुलक्रमागतः सचिवोऽभिधत्ते । तद्वयमन्यत्पर्वत-दुर्गं संप्रति समाश्रयामः । तदेवं मत्वा युष्माभिर्मया सह गन्तव्यम्' इति । एवमभिधायात्मानुयायिपरिवारानुगतो दूरदेशान्तरं रक्ताक्षो जगाम ।

अथ रक्ताक्षे गते स्थिरजीव्यतिहृष्टमना व्यचिन्तयत्—'अहो, कल्याणमस्माकमुपस्थितं यद्रक्ताक्षो गतः । यतः स दीर्घदर्शी । एते च मूढमनसः । ततो मम सुखघात्याः संजाताः । एवं विचिन्त्य स्वकुलाय एकैकां वनकाष्ठिकां गुहादीपनार्थं दिने दिने प्रक्षिपति । न च ते मूर्खा उलूका विजानन्ति, यदेष कुलायमस्मद्दाहाय वृद्धिं नयति ।

अथ कुलायव्याजेन दुर्गद्वारे कृते काष्ठनिचये संजाते सूर्योदयेऽ-

न्वतां प्राप्तेषूलूकेषु सत्सु स्थिरजीवी शीघ्रं गत्वा मेघवर्णमाह— 'स्वामिन्! दाहसाध्या कृता रिपुगुहा; तत्सपरिवारः समेत्यैकैकां वनकाष्ठिकां ज्वलन्तीं गृहीत्वा गुहाद्वारेऽस्मत्कुलाये प्रक्षिप, येन सर्वे शत्रवः कुम्भीपाकनरकप्रायेण दुःखेन म्रियन्ते।' तच्छ्रुत्वा प्रहृष्टो मेघवर्ण आह—'तात! कथयात्मवृत्तान्तम्। चिरादद्य दृष्टोऽसि।' स आह—'वत्स! नायं कथनस्य कालः; यतः कदाचित्तस्य रिपोः कश्चित्प्रणिधिर्ममेहागमनं निवेदयिष्यति, तज्ज्ञानादन्धोऽन्यत्रापसरणं करिष्यति, तत्त्वर्यताम्। तद्गुहायामायातस्य ते हतशत्रोः सर्वं सविस्तरं निर्व्याकुलतया कथयिष्यामि।' अथासौ तद्वचनमाकर्ण्य सपरिजन एकैकां ज्वलन्तीं वनकाष्ठिकां चञ्च्वग्रेण गृहीत्वा तद्गुहाद्वारं प्राप्य स्थिरजीविकुलाये प्राक्षिपत्। ततः सर्वे ते दिवान्धा रक्ताक्षवाक्यानि स्मरन्तो द्वारस्यावृतत्वादनिःसरन्तो गुहामध्ये कुम्भीपाकन्यायमापन्ना मृताश्च। एवं शत्रून्निःशेषतां नीत्वा भूयोऽपि मेघवर्णस्तदेव न्यग्रोधपादपदुर्गं जगाम। ततः सिंहासनस्थो भूत्वा सभामध्ये प्रमुदितमनाः स्थिरजीविनमपृच्छत्—'तात! कथं त्वया शत्रुमध्ये गतेनैतावत्कालो नीतः? तदत्र कौतुकमस्माकं वर्तते, तत्कथ्यताम्। यतः—

वरमग्नौ प्रदीप्ते तु प्रपातः पुण्यकर्मणाम्।
न चारिजनसंसर्गो मुहूर्तमपि सेवितः'॥ ४८॥

तदाकर्ण्य स्थिरजीव्याह—'भद्र! आगामिफलवाञ्छया कष्टमपि सेवको न जानाति।

मेघवर्ण आह—'तात! असिधाराव्रतमिदं मन्ये यदरिणा सह संवासः।' सोऽब्रवीत्—'देव! एवमेतत्। परं न तादृङ्मूर्ख-समागमः क्वापि मया दृष्टः। न च महाप्रज्ञमनेकशास्त्रेष्वप्रतिमबुद्धिं रक्ताक्षं विना धीमान्। यत्कारणं तेन मदीयं यथास्थितं चित्तं ज्ञातम्। ये पुनरन्ये मन्त्रिणस्ते महामूर्खा मन्त्रिमात्रव्यपदेशोपजीविनोऽतत्त्वकुशलाः, यैरिदमपि न ज्ञातम्।

"देव! भाग्यवांस्त्वमेवासि, यस्यारब्धं सर्वमेव संसिध्यति। तन्न केवलं शौर्यं कृत्यं साधयति, किंतु प्रज्ञया यत्क्रियते तदेव विजयाय भवति। उक्तं च,—

शस्त्रैर्हता न हि हता रिपवो भवन्ति,
प्रज्ञाहतास्तु रिपवः सुहता भवन्ति।
शस्त्रं निहन्ति पुरुषस्य शरीरमेकं,
प्रज्ञा कुलं च विभवं च यशश्च हन्ति॥ ४३॥

तदेवं प्रज्ञा-पुरुषकाराभ्यां युक्तस्यायत्नेन कार्यसिद्धयः संभवन्ति। तदद्य जितारेर्मद्विभोर्यथापूर्वं निद्रालाभो भविष्यति। उच्यते चैतत—

निःसर्पे हृतसर्पे वा भवने सुप्यते सुखम्।
सदा दृष्टभुजंगे तु निद्रा दुःखेन लभ्यते॥ ४४॥

"तदवसितकार्यारम्भस्य विश्राम्यतीव मे हृदयम्। तदिदमधुना निह-

तकण्टकं राज्यं प्रजापालनतत्परो भूत्वा पुत्रपौत्रादिक्रमेणाच्छत्रास-
श्रीश्चिरं भुङ्क्ष्व ।

एवं मत्तकरिकर्णचञ्चलां राज्यलक्ष्मीमवाप्य न्यायैकनिष्ठो भूत्वोपभुङ्क्ष्व ॥

इति पञ्चतन्त्रकथासारे काकोलूकीयं नाम तृतीयं तन्त्रं समाप्तम् ।

अथ लब्धप्रणाशम् ४

अथेदमारभ्यते लब्धप्रणाशं नाम चतुर्थं तन्त्रम् । यस्यायमादिमः श्लोकः —

समुत्पन्नेषु कार्येषु बुद्धिर्यस्य न हीयते ।
स एव दुर्गं तरति जलस्थो वानरो यथा ॥ १ ॥

तद्यथानुश्रूयते—'अस्ति कस्मिंश्चित्समुद्रोपकण्ठे महाञ्जम्बूपादपः सदाफलः । तत्र च रक्तमुखो नाम वानरः प्रतिवसति स्म । तत्र च तस्य तरोरधः कदाचित्करालमुखो नाम मकरः समुद्रसलिलान्निष्क्रम्य सुकोमलवालुकासनाथे तीरोपान्ते न्यविशत् । ततश्च रक्तमुखेन स प्रोक्तः—'भो ! भवान्समभ्यागतोऽतिथिः, तद्भक्षयतु मया दत्तान्यमृततुल्यानि जम्बूफलानि । एवमुक्त्वा तस्मै जम्बूफलानि ददौ । सोऽपि तानि भक्षयित्वा तेन सह चिरं गोष्ठीसुखमनुभूय भूयोऽपि स्वभवनमगात् । एवं नित्यमेव तौ वानरमकरौ जम्बूच्छायास्थितौ विविधशास्त्रगोष्ठ्या कालं नयन्तौ सुखेन तिष्ठतः । सोऽपि मकरो भक्षितशेषाणि जम्बूफलानि गृहं गत्वा स्वपत्न्याः प्रयच्छति । अथान्यस्मिन् दिवसे तया स पृष्टः—'नाथ ! क्वैवंविधान्यमृतफलानि प्राप्नोषि ?' स आह—'भद्रे ! ममास्ति परमसुहृद्रक्तमुखो नाम

वानरः। स प्रीतिपूर्वमिमानि फलानि प्रयच्छति।' अथ तयाभिहि-तम्—'यः सदैवामृतप्रायाणीदृशानि फलानि भक्षयति तस्य हृदय-ममृतमयं भविष्यति। तद्यदि मया भार्यया ते प्रयोजनम्, ततस्तस्य हृदयं मह्यं प्रयच्छ, येन तद्भक्षयित्वा जरामरणरहिता त्वया सह भोगान्भुनज्मि।' स आह—'भद्रे! मा मैवं वद। यतः स प्रतिपन्नो-ऽस्माकं भ्राता! अपरं फलदाता। ततो व्यापादयितुं न शक्यते। तत्त्यजैनं मिथ्याग्रहम्। उक्तं च,—

एकं प्रसूयते माता, द्वितीयं वाक् प्रसूयते।
वाग्जातमधिकं प्रोचुः सोदर्यादपि बन्धुवत् ॥ २ ॥

अथ मकर्याह—'त्वया कदाचिदपि मम वचनं नान्यथा कृतम्, तन्नूनं सा वानरी भविष्यति, यतस्तया अनुरागतः सकलमपि दिनं तत्र गमयसि। तत्त्वं ज्ञातो मया सम्यक्। अपरं,—सा यदि तव वल्लभा न भवति, तत्किं मया भणितेऽपि तां न व्यापादयसि? अथ यदि स वानरस्तत्कस्तेन सह तव स्नेहः? तत्किं बहुना, यदि तस्य हृदयं न भक्षयामि, तन्मया प्रायोपवेशनं कृतं विद्धि।' एवं तस्यास्तन्निश्चयं ज्ञात्वा चिन्ताव्याकुलितहृदयः स प्रोवाच। तत्किं करोमि? कथं स मे वध्यो भवति? इति विचिन्त्य वानरपार्श्वमगमत्। वानरोऽपि चिरादायान्तं तं सोद्वेगमवलोक्य प्रोवाच—'भो मित्र! किमद्य चिरवेलायां समायातोऽसि। कस्मात्साह्लादं नालपसि? न च सुभा-षितानि पठसि?' स आह—'मित्र! अहं तव भ्रातृजायया निष्ठुर-

तरैर्वाक्यैरभिहितः—'भो कृतघ्न ! मा मे त्वं स्वमुखं दर्शय, यतस्त्वं प्रतिदिनं मित्रमुपजीवसि। न च तस्य पुनः प्रत्युपकारं गृहदर्शनमात्रेणापि करोषि; तत्ते प्रायश्चित्तमपि नास्ति। तत् त्वं मम देवरं गृहीत्वाऽद्य प्रत्युपकारार्थं गृहमानय। न चेत्त्वया सह मे परलोके दर्शनम्' इति। तदहं तयैवं प्रोक्तस्तव सकाशमागतः; तदद्य तया सह त्वदर्थे कलहायतो ममेयती वेला विलग्ना; तदागच्छ मे गृहम्। तव भ्रातृपत्नी रचितचतुष्का प्रगुणितवस्त्रमणिमाणिक्याद्युचिताभरणा द्वारदेशबद्धवन्दनमाला सोत्कण्ठा तिष्ठति।' मर्कट आह—'भो मित्र ! युक्तमभिहितं मद्भ्रातृपत्न्या। उक्तं च,—

> ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति।
> भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणम्॥ ३॥

परं वयं वनचराः, युष्मदीयं च जलान्ते गृहम्; तत्कथं शक्यते तत्र गन्तुम् ? तस्मात्तामपि मे भ्रातृपत्नीमत्रानय, येन प्रणम्य तस्या आशीर्वादं गृह्णामि।' स आह—'भो मित्र ! अस्ति समुद्रान्तरे सुरम्ये पुलिनप्रदेशेऽस्मद्गृहम्, तन्मम पृष्ठमारूढः सुखेनाकृतभयो गच्छ।' सोऽपि तच्छ्रुत्वा सानन्दमाह—'भद्र ! यद्येवं तत्किं विलम्ब्यते ? त्वर्यताम्। एषोऽहं तव पृष्ठमारूढः।' तथानुष्ठितेऽगाधे जलधौ गच्छन्तं मकरमालोक्य भयत्रस्तमना वानरः प्रोवाच—'भ्रातः ! शनैः शनैर्गम्यताम्, जलकल्लोलैः प्लाव्यते मे शरीरम्।' तदाकर्ण्य मकरश्चित-

यामास—'असावगाधं जलं प्राप्तो मे वशः संजातः, मत्पृष्ठगतस्तिल-मात्रमपि चलितुं न शक्नोति; तस्मात्कथयाम्यस्य निजाभिप्रायम्, येनाभीष्टदेवतास्मरणं करोति।' आह च—'मित्र ! त्वं मया वधाय समानीतो भार्यावाक्येन विश्वास्य, तत्स्मर्यतामभीष्टदेवता।' स आह—'भ्रातः ! किं मया तस्यास्तवापि चापकृतं, येन मे वधोपायश्चिन्तितः ?।' मकर आह—'भोः ! तस्यास्तावत्तवहृदयस्यामृतमय फलरसास्वादनमिष्टस्य भक्षणे दोहदः संजातः; तेनैतदनुष्ठितम्।' प्रत्युत्पन्नमतिर्वानर आह—'भद्र ! यद्येवं तत्किं त्वया मम तत्रैव न व्याहृतम् ? येन स्वहृदयं जम्बूकोटरे सदैव मया यत्सुगुप्तं कृतम्, तद्भ्रातृपत्न्या अर्पयामि। त्वयाऽहं शून्यहृदयोऽत्र कस्मादानीतः ?' तदाकर्ण्य मकरः सानन्दमाह—'भद्र ! यद्येवं तदर्पय मे हृदयम्। येन सा दुष्टपत्नी तद्भक्षयित्वाऽनशनादुत्तिष्ठति। अहं त्वां तमेव जम्बूपादपं प्रापयामि।' एवमुक्त्वा निवर्त्य जम्बूतलमगात्। वानरोऽपि कथमपि जल्पितविविधदेवतोपचारपूजस्तीरमासादितवान्। ततश्चदीर्घतरचङ्क्रमणेन तमेव जम्बूपादपमारूढश्चिन्तयामास—'अहो ! लब्धास्तावत्प्राणाः। तन्ममैतदद्य पुनर्जन्मदिनमिव संजातम्।' इति चिन्तयमानं मकर आह—'भो मित्र ! अर्पय तद्धृदयं यथा ते भ्रातृपत्नी भक्षयित्वाऽनशनादुत्तिष्ठति।' अथ विहस्य निर्भर्त्सयन् वानरस्तमाह—'धिग्धिङ्मूर्ख विश्वासघातक ! किं कस्यचिद्धृदयद्वयं भवति ? तदाशु गम्यताम्। जम्बूवृक्षस्याधस्तात् न भूयोऽपि त्वयाऽत्रागन्तव्यम्।

उक्तं च यतः—

सकृद्दुष्टं च यो मित्रं पुनः संधातुमिच्छति ।
स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा' ॥ ४ ॥

तच्छ्रुत्वा मकरः सविलक्ष चिन्तितवान्—'अहो, मयाऽतिमूढेन किमस्य स्वचित्ताभिप्रायो निवेदितः? तद्यद्यसौ पुनरपि कथंचिद्विश्वासं गच्छति, तद्भूयोऽपि विश्वासयामि ।' आह च—'मित्र ' हास्येन मया तेऽभिप्रायो लब्धः; तस्या न किंचित्तव हृदयेन प्रयोजनम् । तदागच्छ प्राघुणिकन्यायेनास्मद्गृहम्; तव भ्रातृपत्नी सोत्कण्ठा वर्तते ।' वानर आह—'भो दुष्ट ' गम्यताम् । अधुना नाहमागमिष्यामि । उक्तं च,—

बुभुक्षितः किं न करोति पापं,
क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति ।
आख्याहि भद्रे ' प्रियदर्शनस्य
न गङ्गदत्तः पुनरेति कूपम्' ॥ ५ ॥

मकर आह—'कथमेतत्?' स आह—

[क्षीणनिष्कारुण्ये मण्डूकराज-सर्पकथा १]

'कस्मिंश्चित्कूपे गङ्गदत्तो नाम मण्डूकराजः प्रतिवसति स्म । स कदाचिद्दायादैरुद्वेजितोऽरघट्टघटीमारुह्य निष्क्रान्तः । अथ तेन चिन्तितम्—'यत्कथं तेषां दायादानां मया प्रत्यपकारः कर्तव्यः? उक्तं च,—

आपदि येनापकृतं येन च हसितं दशासु विषमासु ।
अपकृत्य तयोरुभयोः पुनरपि जातं नरं मन्ये' ॥ ६ ॥

एवं चिन्तयन्निश्चले प्रविशन्तं कृष्णसर्पमपश्यत्। तं दृष्ट्वा भूयोऽप्यचिन्तयत्—'यदेनं तत्र कूपे नीत्वा सकलदायादानामुच्छेदं करोमि। एवं स विभाव्य बिलद्वारं गत्वा तमाहूतवान्—'एह्येहि प्रियदर्शन! एहि।' तच्छ्रुत्वा सर्पश्चिन्तयामास—'य एव मामाह्वयति स स्वजातीयो न भवति। यतो नैषा सर्पवाणी। अन्येन केनापि सह मम मर्त्यलोके संधानं नास्ति। तदत्रैव दुर्गे स्थितस्तावद्वेद्मि—कोऽयं भविष्यति। उक्तं च,—

यस्य न ज्ञायते शीलं न कुलं न च संश्रयः।
न तेन संगतिं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः॥ ७॥

कदाचित्कोऽपि मन्त्रवाद्योषधिचतुरो वा मामाहूय बन्धने क्षिपति। अथवा कश्चित्पुरुषो वैरमाश्रित्य कस्यचिद्भक्षणार्थे मामाह्वयति।' आह च—'भोः! को भवान्?' स आह—'अहं गङ्गदत्तो नाम दण्डुकाधिपतिस्त्वत्सकाशे मैत्र्यर्थमभ्यागतः।' तच्छ्रुत्वा सर्प आह—'भोः अश्रद्धेयमेतत्,—तृणानां वह्निना सह संगमः।

गङ्गदत्त आह—'भोः! सत्यमेतत्। स्वभाववैरी त्वमस्माकम्, परं परपरिभवात्प्राप्तोऽहं ते सकाशम्। उक्तं च,—

सर्वनाशे च संजाते प्राणानामपि संशये।
अपि शत्रुं प्रणम्यापि रक्षेत् प्राणान्धनानि च॥ ८॥

सर्प आह—'कथय कस्मात्ते परिभवः?' स आह—'दायादेभ्यः।' सोऽप्याह—'क्व त आश्रयो वाप्यां कूपे तडागे ह्रदे वा?

तत्कथय स्वाश्रयम्।' तेनोक्तम्—'पाषाणचयनिबद्धे कूपे।' सर्प आह—'अहो, अपदा वयम्, तन्नास्ति तत्र मे प्रवेशः; प्रविष्टस्य च स्थानं नास्ति, यत्र स्थितस्तव दायादान्व्यापादयामि, तद्गम्यताम्। गङ्गदत्त आह—'भोः! समागच्छ त्वम्। अहं सुखोपायेन तत्र तव प्रवेशं कारयिष्यामि। तथा तस्य मध्ये जलोपान्ते रम्यतरं कोटरमस्ति। तत्र स्थितस्त्वं लीलया दायादान्व्यापादयिष्यसि।' तच्छ्रुत्वा सर्पो व्यचिन्तयत्—'अहं तावत्परिणतवयाः कदाचित्कथंचिन्मूषकमेकं प्राप्नोमि, तत्सुखावहो जीवनोपायोऽयमनेन कुलाङ्गारेण मे दर्शितः; तद्गत्वा तान्मण्डूकान्भक्षयामि इति। एवं विचिन्त्य तमाह—'भो गङ्गदत्त! यद्येवं तदग्रे भव, येन तत्र गच्छावः।' गङ्गदत्त आह—'भोः प्रियदर्शन! अहं त्वां सुखोपायेन तत्र नेष्यामि, स्थानं च दर्शयिष्यामि; परं त्वयाऽस्मत्परिजनो रक्षणीयः, केवलं यानहं तव दर्शयिष्यामि, त एव भक्षणीयाः' इति। सर्प आह—'सांप्रतं त्वं मे मित्रं जातम्, तन्न भेतव्यम्। तव वचनेन भक्षणीयास्ते दायादाः।' एवमुक्त्वा बिलान्निष्क्रम्य तमालिङ्ग्य च तेनैव सह प्रस्थितः। अथ कूपमासाद्यारघट्टघटिकामार्गेण सर्पस्तेनात्मना सह स्वालयं नीतः। ततश्च गङ्गदत्तेन कृष्णसर्पं कोटरे धृत्वा दर्शितास्ते दायादाः। ते च तेन शनैःशनैर्भक्षिताः। अथ मण्डूकाभावे सर्पेणाभिहितम्—'भद्र! निःशेषितास्ते रिपवः। तत्प्रयच्छान्यन्मे किंचिद्भोजनम्, यतोऽहं त्वयाऽत्रानीतः।' गङ्गदत्त आह—'भद्र! कृतं त्वया मित्रकृत्यम्,

तत्सांप्रतमनेनैव घटिकायन्त्रमार्गेण गम्यताम्' इति । सर्प आह—'भो गङ्गदत्त ! न सम्यगभिहितं त्वया । कथमहं तत्र गच्छामि ? मदीयबिलदुर्गमन्येन रुद्धं भविष्यति । तस्मादत्रस्थस्य मे मण्डूकमेकैकं स्ववर्गीयं प्रयच्छ; नो चेत्सर्वानपि भक्षयिष्यामि' इति । तच्छ्रुत्वा गङ्गदत्तो व्याकुलमना व्यचिन्तयत्—'अहो ! किमेतन्मया कृतं सर्पमानयता ? तद्यदि निषेधयिष्यामि तत्सर्वानपि भक्षयिष्यति । एवं निश्चित्य नित्यमेकैकं तमादिशति । सोऽपि तं भक्षयित्वा तस्य परोक्षेऽन्यानपि भक्षयति । अथवा साध्विदमुच्यते—

यथा हि मलिनैर्वस्त्रैर्यत्र तत्रोपविश्यते ।
एवं चलितवित्तस्तु विलशेषं न रक्षति' ॥ ६ ॥

अथान्यदिने तेनापरान्मण्डूकान्भक्षयित्वा गङ्गदत्तसुतो यमुनादत्तो भक्षितः । तं भक्षितं ज्ञात्वा गङ्गदत्तस्तारस्वरेण धिग्धिगिति प्रलापपरः कथंचिदपि न विरराम । ततः स्वपत्न्याभिहितः तदद्यापि विचिन्त्यतामात्मनो निष्क्रमणम्, अस्य वधोपायं च ।' अथ गच्छता कालेन सकलमपि कवलितं मण्डूककुलम् । केवलमेको गङ्गदत्तस्तिष्ठति । ततः प्रियदर्शनेन भणितम्—'भो गङ्गदत्त ! बुभुक्षितोऽहम् । निःशेषिताः सर्वे मण्डूकाः, तद्दीयतां मे किंचिद्भोजनं यतोऽहं त्वयाऽत्रानीतः ।' स आह—'भो मित्र ! न त्वयाऽत्र विषये मय्यवस्थिते कापि चिन्ता कार्या, तद्यदि मां प्रेषयसि ततोऽन्यकूपस्थानपि मण्डूकान्विश्वास्या-

आनयामि ।' स आह—'मम तावत्त्वमभक्ष्यो भ्रातृस्थाने, तद्यद्येवं करोषि तत्सांप्रतं पितृस्थाने भवसि, तदेवं क्रियताम्' इति । सोऽपि तदाकर्ण्यारघट्टघटिकामाश्रित्य विविधदेवतोपकल्पितपूजोपचायितस्तस्मात्कूपाद्विनिष्क्रान्तः । प्रियदर्शनोऽपि तदागमनकाङ्क्षया तत्रस्थः प्रतीक्षमाणस्तिष्ठति । अथ चिरादनागते गङ्गदत्ते प्रियदर्शनोऽन्यकोटरनिवासिनीं गोधामुवाच—'भद्रे ! क्रियतां स्तोकं साहाय्यम् । यतश्चिरपरिचितस्ते गङ्गदत्तः, तद्गत्वा तत्सकाशं कुत्रचिज्जलाशयेऽन्विष्य मम संदेशं कथय। येनागम्यतामेकाकिनापि भवता द्रुततरम्, यद्यन्ये मण्डूका नागच्छन्ति । अहं त्वया विना नात्र वस्तुं शक्नोमि । तथा यद्यहं तव विरुद्धमाचरामि तत्सुकृतमन्तरे मया विधृतम् ।' गोधापि तद्वचनाद्गङ्गदत्तं द्रुततरमन्विष्याह—'भद्र गङ्गदत्त ! स तव सुहृत्प्रियदर्शनस्तव मार्गं समीक्षमाणस्तिष्ठति, तच्छीघ्रमागम्यतामिति। अपरं च,—तेन तव विरुद्धकरणे सुकृतमन्तरे धृतम् । तन्निःशङ्केन मनसा समागम्यताम् ।' तदाकर्ण्य गङ्गदत्त आह—

बुभुक्षितः किं न करोति पापं ?
क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति ।
आख्याहि भद्रे ! प्रियदर्शनस्य
न गङ्गदत्तः पुनरेति कूपम् ॥ १० ॥

एवमुक्त्वा स तां विसर्जयामास ॥ तद्भो दुष्टजलचर ! अहमपि गङ्गदत्त इव त्वद्गृहे न कथंचिदपि यास्यामि ।' तच्छ्रुत्वा मकर आह—

'भो मित्र ! नैतद्युज्यते । सर्वथैव मे कृतघ्नतादोषमपनय मद्गृहागमनेन; अथवाऽत्राहमनशनात्प्राणत्यागं तवोपरि करिष्यामि ।'

अथैवं तेन सह वदतो मकरस्य जलचरेणैकेनागत्याभिहितम्—'भो मकर ! त्वदीया भार्याऽनशनोपविष्टा त्वयि चिरयति प्रणयाभिभवाद्विपन्ना ।' एवं तद्वज्रपातसदृशवचनमाकर्ण्यातीव व्याकुलितहृदयः प्रलपितमेवं चकार—'अहो, किमिदं संजातं मे मन्दभाग्यस्य । उक्तं च,—

माता यस्य गृहे नास्ति, भार्या च प्रियवादिनी ।
अरण्यं तेन गन्तव्यं, यथाऽरण्यं तथा गृहम् ॥ ११ ॥

तन्मित्र ! क्षम्यताम् । मया तेऽपराधः कृतः । संप्रत्यहं तु स्त्रीवियोगाद्वैश्वानरप्रवेशं करिष्यामि ।' तच्छ्रुत्वा वानरः प्रहसन्प्रोवाच—'भोः, ज्ञातो मया प्रथममेव स्त्रीवश्यः यस्त्वं स्त्रीजितश्च । सांप्रतं च प्रत्ययः संजातः । तन्मूढ ! आनन्देऽपि जाते त्वं विषादं गतः ? तादृशभार्यायां मृतायामुत्सवः कर्तुं युज्यते । मकर आह—'भो मित्र ! अस्त्वेतत् ; परं किं करोमि ? ममानर्थद्वयमेतत्संजातम् एकस्तावद्गृहभङ्गः, अपरस्त्वद्विधेन मित्रेण सह चित्तविश्लेषः । अथवा भवत्येवं दैवयोगात् । एवं तस्य कथयतः पुनरन्येन जलचरेणागत्य निवेदितम्—'यदहो, त्वदीयं गृहमप्यपरेण महामकरेण गृहीतम् ।' तच्छ्रुत्वाऽसावतिदुःखित मनास्तं गृहान्निःसारयितुमुपायं चिन्तयन्नुवाच—'अहो, पश्यतां मे दैवोपहतत्वम् ।

क्षते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्ण-
मन्नक्षये वर्धति जाठराग्निः ।
आपत्सु वैराणि समुद्भवन्ति,
वामे विधौ सर्वमिदं नराणाम् ॥ १२ ॥

तत्किं करोमि ? किमनेन सह युद्धं करोमि ? किं वा साम्नैव संबोध्य गृहान्निःसारयामि ? किं वा भेदं दानं वा करोमि ? अथवाऽमुमेव वानरमित्रं पृच्छामि । उक्तं च,—

य : पृष्ट्वा कुरुते कार्यं प्रष्टव्यान्स्वहितान्गुरून् ।
न तस्य जायते विघ्नः कस्मिंश्चिदपि कर्मणि' ॥ १३ ॥

एवं संप्रधार्य भूयोऽपि तमेव जम्बूवृक्षमारूढं कपिमपृच्छत्—'भो मित्र ! पश्य मे मन्दभाग्यताम् । यत्संप्रति गृहमपि मे बलवत्तरेण मकरेण रुद्धम् । तदहं त्वां प्रष्टुमभ्यागतः । कथय किं करोमि । सामादीनामुपायानां मध्ये कस्यात्र विषयः ?' । स आह—'भोः कृतघ्न पापचारिन् ! मया निषिद्धोऽपि किं भूयो मामनुसरसि ? नाहं तव मूर्खस्योपदेशमपि दास्यामि ।' तच्छ्रुत्वा मकरः प्राह—'भो मित्र ! सापराधस्य मे पूर्वस्नेहमनुस्मृत्य हितोपदेशं देहि ।' वानर आह—'नाहं ते कथयिष्यामि । यद्भार्यावाक्येन भवताऽहं समुद्रे प्रक्षेप्तुं नीतः । तदेव न युक्तम् । यद्यपि भार्या सर्वलोकादपि वल्लभा भवति तथापि न मित्राणि बान्धवाश्च भार्यावाक्येन समुद्रे प्रक्षिप्यन्ते । तन्मूर्ख ! मूढत्वेन नाशस्तव प्रागेव निवेदित आसीत् ।

अथ तच्छ्रुत्वा मकरः प्राह—'भद्र ! सर्वथा कृतघ्नस्यापि मे कुरु प्रसादमुपदेशप्रदानेन । उक्तं च,—

उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः ? ।
अपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिरुच्यते' ॥ १४ ॥

तदाकर्ण्य वानरः प्राह—'भद्र ! यद्येवं तर्हि तत्र गत्वा तेन सह युद्धं कुरु । सोऽपि मकरस्तदुपदेशं श्रुत्वा कृतमरणनिश्चयो वानरमनुज्ञाप्य स्वाश्रयं गतः' तत्र च तेन स्वगृहप्रविष्टेनाततायिना सह विग्रहं कृत्वा दृढसत्त्वावष्टम्भनाच्च व्यापाद्य स्वाश्रयं च लब्ध्वा सुखेन चिरकालमतिष्ठत् ।

इति पंचतंत्र-कथासारे लब्धप्रणाशं नाम चतुर्थं तन्त्रं समाप्तम् ।

अपरीक्षितकारकम् ५

अथेदमारभ्यतेऽपरीक्षितकारकं नाम पञ्चमं तन्त्रम् , यस्यायमादिमः श्लोकः—

कुदृष्टं कुपरिज्ञातं कुश्रुतं कुपरीक्षितम् ।
तन्नरेण न कर्तव्यं नापितेनात्र यत्कृतम् ॥ १ ॥

तद्यथानुश्रूयते—अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे पाटलिपुत्रं नाम नगरम्। तत्र मणिभद्रो नाम श्रेष्ठी प्रतिवसति स्म । तस्य च धर्मार्थकाममोक्षकर्माणि कुर्वतो विधिवशाद्धनक्षयः संजातः । ततो विभवक्षयादपमानपरम्परया परं विषादं गतः । अथान्यदा रात्रौ सुप्तश्चिन्तितवान्—'अहो धिगियं दरिद्रता । उक्तं च,—

शीलं शौचं क्षान्तिर्दाक्षिण्यं मधुरता कुले जन्म ।
न विराजन्ति हि सर्वे वित्तविहीनस्य पुरुषस्य ॥ २ ॥
गगनमिव नष्टतारं, शुष्कमिव सरः, श्मशानमिव रौद्रम् ।
प्रियदर्शनमपि रूक्षं भवति गृहं धनविहीनस्य ॥ ३ ॥

एवं संप्रधार्य भूयोऽप्यचिन्तयत्—'तदहमनशनं कृत्वा प्राणानुत्सृजामि; किमनेन नो व्यर्थजीवितव्यसनेन ?' एवं निश्चयं कृत्वा सुप्तः । अथ तस्य स्वप्ने पद्मनिधिः क्षपणकरूपी दर्शनं गत्वा प्रोवाच—'भोः श्रेष्ठिन्! मा त्वं वैराग्यं गच्छ। अहं पद्मनिधिस्तव पूर्वपुरुषोपार्जितः।

तदनेनैव रूपेण प्रातस्त्वद्गृहमागमिष्यामि । तत्त्वयाऽहं लगुडप्रहारेण शिरसि ताडनीयः, येन कनकमयो भूत्वाऽक्षयो भवामि ।' अथ प्रातः प्रबुद्धः सन् स्वप्नं स्मरंश्चिन्ताचक्रमारूढस्तिष्ठति—'अहो सत्योऽयं स्वप्नः किंवा असत्यो भविष्यति, न ज्ञायते । अथवा नूनं मिथ्या भाव्यम्, यतोऽहं केवलं वित्तमेव चिन्तयामि । उक्तं च,—

व्याधितेन सशोकेन चिन्ताग्रस्तेन जन्तुना ।
कामार्तेनाथ मत्तेन दृष्टः स्वप्नो निरर्थकः' ॥ ४ ॥

एतस्मिन्नन्तरे तस्य भार्यया कश्चिन्नापितः पादप्रक्षालनायाहूतः । अत्रान्तरे च यथानिर्दिष्टः क्षपणकः सहसा प्रादुर्बभूव । अथ स तमालोक्य प्रहृष्टमना यथासन्नकाष्ठदण्डेन तं शिरस्यताडयत् । सोऽपि सुवर्णमयो भूत्वा तत्क्षणाद्भूमौ निपतितः । अथ स श्रेष्ठी निभृतं स्वगृहमध्ये कृत्वा नापितं संतोष्य प्रोवाच—'तदेतद्धनं वस्त्राणि च मया दत्तानि गृहाण । 'भद्र ! पुनः कस्यचिन्नाख्येयो वृत्तान्तः ।' नापितोऽपि स्वगृहं गत्वा व्यचिन्तयत—'नूनमेते सर्वेऽपि नग्नकाः शिरसि दण्डहताः काञ्चनमया भवन्ति । तदहमपि प्रातः प्रभूतानाहूय लगुडैः शिरसि हन्मि, येन प्रभूतं हाटकं मे भवति ।' एवं चिन्तयतो महता कष्टेन निशाऽतिचक्राम ! अथ प्रभातेऽभ्युत्थाय बृहल्लगुडमेकं प्रगुणीकृत्य क्षपणकविहारं गत्वा जिनेन्द्रस्य प्रदक्षिणत्रयं विधाय जानुभ्यामवनिं गत्वा वक्त्रद्वारन्यस्तोत्तरीयाञ्चलस्तारस्वरेणेमं श्लोक-

मपठत्—

सा जिह्वा या जिनं स्तौति, तच्चित्तं यज्जिने रतम् ।
तावेव च करौ श्लाघ्यौ यौ तत्पूजाकरौ करौ ॥ ५ ॥

एवं संस्तुत्य ततः प्रधानक्षपणकमासाद्य क्षितिनिहितजानुचरणः, 'नमोऽस्तु, वन्दे' इत्युच्चार्य लब्धधर्मवृद्ध्याशीर्वादः उत्तरीयनिबद्ध-ग्रन्थिः सप्रश्रयमिदमाह—'भगवन् ! अद्य विहरणक्रिया समस्तमुनिसमेतेनास्मद्गृहे कर्तव्या ।' स आह—'भोः श्रावक ! धर्मज्ञोऽपि किमेवं वदसि ? किं वयं ब्राह्मणसमाना यत आमन्त्रणं करोषि ? वयं सदैव तत्कालपरिचर्यया भ्रमन्तो भक्तिभाजं श्रावकमवलोक्य तस्य गृहे गच्छामः । तेन कृच्छ्रादभ्यर्थितास्तद्गृहे प्राणधारणमात्रामशनक्रियां कुर्मः, तद्गम्यताम् । नैवं भूयोऽपि वाच्यम् ।' तच्छ्रुत्वा नापित आह—'भगवन् ! वेद्म्यहं युष्मद्धर्मम् । परं भवतो बहुश्रावका आह्वयन्ति । सांप्रतं पुनः पुस्तकाच्छादनयोग्यानि कर्पटानि बहुमूल्यानि प्रगुणीकृतानि । तथा पुस्तकानां लेखनाय लेखकानां च वित्तं संचितमास्ते, तत्सर्वथा कालोचितं कार्यम् ।' ततो नापितोऽपि स्वगृहं गतः । तत्र च गत्वा खादिरमयं लगुडं सज्जीकृत्य कपाटयुगलं द्वारि समाधाय सार्धप्रहरैकसमये भूयोऽपि विहारद्वारमाश्रित्य सर्वान्क्रमेण निष्क्रामतो गुरुप्रार्थनया स्वगृहमानयत् । तेऽपि सर्वे कर्पटवित्तलोभेन भक्तियुक्तानपि परिचितश्रावकान्परित्यज्य प्रहृष्टमनसस्तस्य पृष्ठतो ययुः । अपरं गृहमध्ये तान्प्रवेश्य द्वारं निभृतं

विधाय लगुडप्रहारैः शिरस्यताडयत् । तेऽपि ताड्यमाना एके मृताः, अन्ये भिन्नमस्तकाः फूत्कर्तुमुपचक्रमिरे । अत्रान्तरे तमाक्रन्दमाकर्ण्य कोटरक्षपालैरभिहितम्—'भो भोः ! किमयं महान्कोलाहलो नगरमध्ये ? तद्गम्यतां गम्यताम् ।' ते च सर्वे तदादेशकारिणस्तत्सहिता वेगात्तद्गृहं गता यावत्पश्यन्ति, तावद्रुधिरप्लावितदेहाः पलायमाना नग्नका दृष्टाः । पृष्टाश्च—'भोः ! किमेतत् ?' ते प्रोचुर्यथावस्थितं नापितवृत्तान्तम् । तैरपि स नापितो बद्धो हतशेषैः सह धर्माधिष्ठानं नीतः । तैर्नापितः पृष्टः—'भोः ! किमेतद्भवता कुकृत्यमनुष्ठितम् ?' स आह—'किं करोमि ? मया श्रेष्ठिमणिभद्रगृहे दृष्ट एवंविधो व्यतिकरः ।' सोऽपि सर्वं मणिभद्रगृहवृत्तान्तं यथादृष्टमकथयत् । ततः श्रेष्ठिनमाहूय भणितवन्तः—'भोः श्रेष्ठिन् ! किं त्वया कश्चित्क्षपणको व्यापादितः ?' ततस्तेनापि सर्वः क्षपणकवृत्तान्तस्तेषां निवेदितः । अथ तैरभिहितम्—'अहो, शूलमारोप्यतामसौ दुष्टात्मा कुपरीक्षितकारी नापितः ।' अथवा साध्विदमुच्यते—

अपरीक्ष्य न कर्तव्यं कर्तव्यं सुपरीक्षितम् ।
पश्चाद्भवति संतापो ब्राह्मण्यां नकुलार्थतः' ॥ ६ ॥

मणिभद्र आह—'कथमेतत् ?' ते धर्माधिकारिणः प्रोचुः—

[अनालोच्य कर्माचरणे ब्राह्मणसुत–नकुलकथा १]

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने देवशर्मा नाम ब्राह्मणः प्रतिवसति स्म । तस्य

भार्या प्रसूता सुतमजनयत्। तस्मिन्नेव दिने नकुली नकुलं प्रसूय मृता। अथ सा सुतवत्सला दारकवन्नमपि नकुलं स्तन्यदानाभ्यङ्गमर्दनादिभिः पुपोष। परं तस्य न विश्वसिति यत्कदाचिदेष स्वजातिदोषवशादस्य दारकस्य विरुद्धमाचरिष्यतीति। एवं जानाति स्वचित्ते।

अथ सा कदाचिच्छय्यायां पुत्रं शाययित्वा जलकुम्भमादाय पतिमुवाच—'ब्राह्मण! जलार्थमहं तडागे यास्यामि, त्वया पुत्रोऽयं नकुलाद्रक्षणीयः।' अथ तस्यां गतायां पृष्ठे ब्राह्मणोऽपि शून्यं गृहं मुक्त्वा भिक्षार्थं क्वचिन्निर्गतः। अत्रान्तरे दैववशात्कृष्णसर्पो बिलान्निष्क्रान्तः। नकुलोऽपि तं स्वभाववैरिणं गत्वा भ्रातू रक्षणार्थं सर्पेण सह युद्ध्वा सर्पं खण्डशः कृतवान्। ततो रुधिराप्लावितवदनः सानन्दं स्वव्यापारप्रकाशनार्थं मातुः संमुखो गतः। मातापि तं रुधिरक्लिन्नमुखमवलोक्य शङ्कितचित्ता 'यदनेन दुरात्मना दारको भक्षितः' इति विचिन्त्य कोपात्तस्योपरि तं जलकुम्भं चिक्षेप। एवं सा नकुलं व्यापाद्य यावत्प्रलपन्ती गृह आगच्छति, तावत्सुतस्तथैव सुप्तस्तिष्ठति, समीपे कृष्णसर्पं खण्डशः कृतमवलोक्य पुत्रवधशोकेनात्मशिरो वक्षःस्थलं च ताडयितुमारब्धा। अत्रान्तरे ब्राह्मणो गृहीतनिर्वापः समायातो यावत्पश्यति, तावत्पुत्रशोकाभितप्ता ब्राह्मणी प्रलपति—'भो भो लोभात्मन्! लोभाभिभूतेन त्वया न कृतं मद्वचः; तदनुभव सांप्रतं पुत्रमृत्युदुःखवृक्षफलम्। अथवा साध्विदमुच्यते—

अतिलोभो न कर्तव्यो, लोभं नैव परित्यजेत् ।
अतिलोभाभिभूतस्य चक्रं भ्रमति मस्तके ॥ ७ ॥

ब्राह्मण आह—'कथमेतत् ?' सा आह—

[अतिलोभे चक्रधरकथा २]

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणपुत्राः परस्परं मित्रतां गता वसन्ति स्म । ते चापि दारिद्र्योपहताः परस्परं मन्त्रं चक्रुः—'अहो, धिगियं दरिद्रता । उक्तं च,—

वरं वनं व्याघ्रगजादिसेवितं
जनेन हीनं बहुकण्टकावृतम् ।
तृणानि शय्या परिधानवल्कलं,
न बन्धुमध्ये धनहीनजीवितम् ॥ ८ ॥

तद्गच्छामः कुत्रचिदर्थाय ।' इति संमन्त्र्य स्वदेशं पुरं च स्वसुहृत्सहितं बान्धवयुक्तं गृहं च परित्यज्य प्रस्थिताः । एवं क्रमेण गच्छन्तोऽवन्तीं प्राप्ताः । तत्र सिप्राजले कृतस्नाना महाकालं प्रणम्य यावन्निर्गच्छन्ति, तावद्भैरवानन्दो नाम योगी संमुखो बभूव । ततस्तं ब्राह्मणोचितविधिना संभाव्य तेनैव सह तस्य मठं जग्मुः । अथ तेन ते पृष्टाः—'कुतो भवन्तः समायाताः ? क्व यास्यथ ? किं प्रयोजनम् ?' ततस्तैरभिहितम्—'वयं सिद्धियात्रिकाः । तत्र यास्यामो यत्र धनाप्तिर्मृत्युर्वा भविष्यतीत्येव निश्चयः । तत्कथ्यतामस्माकं कश्चिद्धनोपायो विवरप्रवेश-शाकिनीसाधन-श्मशानसेवन-महामांसविक्रय-साधकवर्ति-प्रभृ-

तीनामेकतम इति । अद्भुतशक्तिर्भवान् श्रूयते । वयमप्यतिसाहसिकाः । उक्तं च,—

> महान्त एव महतामर्थं साधयितुं क्षमाः ।
> ऋते समुद्रादन्यः को बिभर्ति वडवानलम् ?' ॥ ६ ॥

भैरवानन्दोऽपि तेषां सिद्ध्यर्थं बहूपायं सिद्धवर्तिचतुष्टयं कृत्वाऽर्पयत् । आह च—'गम्यतां हिमालयदिशि । तत्र संप्राप्तानां यत्र वर्तिः पतिष्यति, तत्र निधानमसंदिग्धं प्राप्स्यथ । तत्र स्थानं खनित्वा निधिं गृहीत्वा व्याघुट्यताम् । तथानुष्ठिते तेषां गच्छतामेकतमस्य हस्ताद्वर्तिर्निपपात । अथासौ यावत्तं प्रदेशं खनति तावत्ताम्रमयी भूमिः । ततस्तेनाभिहितम्—'अहो, गृह्यतां स्वेच्छया ताम्रम् ।' अन्ये प्रोचुः—'भो मूढ ! किमनेन क्रियते ? तत्प्रभूतमपि दारिद्र्यं न नाशयति, तदुत्तिष्ठ । अग्रतो गच्छामः ।' सोऽब्रवीत्—'यान्तु भवन्तः । नाहमग्रे यास्यामि ।' एवमभिधाय ताम्रं यथेच्छया गृहीत्वा प्रथमो निवृत्तः । ते त्रयोऽप्यग्रे प्रस्थिताः । अथ किंचिन्मात्रं गतस्याग्रेसरस्य वर्तिर्निपपात । सोऽपि यावत्खनितुमारब्धस्तावद्रूप्यमयी क्षितिः । ततः प्रहर्षितः प्राह—'यद्भोभोः ! गृह्यतां यथेच्छया रूप्यम् । नाग्रे गन्तव्यम् ।' तावूचतुः—'भोः, पृष्ठतस्ताम्रमयी भूमिः, अग्रतो रूप्यमयी । तन्नूनमग्रे सुवर्णमयी भविष्यति । तदनेन प्रभूतेनापि दारिद्र्यनाशो न भवति, तदावामग्रे यास्यावः ।' एवमुक्त्वा द्वावप्यग्रे

प्रस्थितौ। सोऽपि स्वशक्त्या रूप्यमादाय निवृत्तः। तयोरपि गच्छतो-रेकस्याग्रे वर्तिः पपात। सोऽपि प्रहृष्टो यावत्खनति, तावत्सुवर्णभूमिं दृष्ट्वा द्वितीयं प्राह—'भो! गृह्यतां स्वेच्छया सुवर्णम्। सुवर्णाद-न्यन्न किंचिदुत्तमं भविष्यति। सह प्राह—'मूढ! न किंचिद्वेत्सि प्राक्ताम्रम्। ततो रूप्यम्, ततः सुवर्णम्; तन्नूनमतः परं रत्नानि भविष्यन्ति। येषामेकतमेनापि दारिद्र्यनाशो भवति, तदुत्तिष्ठ। अग्रे गच्छावः। किमनेन भारभूतेनापि प्रभूतेन? स आह—'गच्छतु भवान्। अहमत्र स्थितस्त्वां प्रतिपालयिष्यामि।' तथानुष्ठिते सोऽपि गच्छन्नेकाकी ग्रीष्मार्कप्रतापसंतप्ततनुः पिपासाकुलितः सिद्धिमार्ग-च्युत इतश्चेतश्च बभ्राम। अथ भ्राम्यन्स्थलोपरि पुरुषमेकं रुधिरप्ला-वितगात्रं भ्रमच्चक्रमस्तकमपश्यत्। ततो द्रुततरं गत्वा तमवोचत्—'भोः! को भवान्? किमेवं चक्रेण भ्रमता शिरसि तिष्ठसि? तत्कथय मे यदि कुत्रचिज्जलमस्ति।' एवं तस्य प्रवदतस्तच्चक्रं तत्क्षणात्तस्य शिरसो ब्राह्मणमस्तके चटितम्। स आह—'भद्र! किमेतत्?' स आह—'ममाप्येवमेवैतच्छिरसि चटितम्।' स आह—'तत्कथय कदै-तदुत्तरिष्यति। महती मे वेदना वर्तते।' स आह—'यदा त्वमिव कश्चिद्धृतसिद्धवर्तिरेवमागत्य त्वामालापयिष्यति, तदा तस्य मस्तके चटिष्यति।' स आह—'कियान्कालस्तवैव स्थितस्य?' स आह—'सांप्रतं को राजा धरणीतले?' स आह—'वीणावत्सराजः!' स आह—'अहं तावत्कालसंख्यां न जानामि। परं यदा रामो राजा-

ऽऽसीत्तदाहं दारिद्र्योपहतः सिद्धिवर्तिमादायानेन पथा समायातः। ततो मयान्यो नरो मस्तकधृतचक्रो दृष्टः, पृष्टश्च। ततश्चैतज्जातम्।' स आह—'भद्र! कथं तदैवं स्थितस्य भोजनजलप्राप्तिरासीत्?' स आह—'भद्र! धनदेन निधानहरणभयात्सिद्धानामेतद्भयं दर्शितम्। तेन कश्चिदपि नागच्छति। यदि कश्चिदायाति स क्षुत्पिपासानिद्रारहितो जरामरणवर्जितः केवलमेवं वेदनामनुभवतीति। तदाज्ञापय मां स्वगृहाय।' इत्युक्त्वा गतः। अथ तस्मिंश्चिरयति स सुवर्णसिद्धिस्तस्यान्वेषणपरस्तत्पदपंक्त्या यावत्किंचिद्वनान्तरमागच्छति, तावद्रुधिरप्लावितशरीरस्तीक्ष्णचक्रेण मस्तके भ्रमता सवेदनः क्वणन्नुपविष्टस्तिष्ठति। तत्समीपवर्तिना भूत्वा सबाष्पं पृष्टः—'भद्र! किमेतत्?' स आह—'विधिनियोगः।' स आह—'कथं तत्? कथय कारणमेतस्य।' सोऽपि तेन पृष्टः सर्वं चक्रवृत्तान्तमकथयत्। तच्छ्रुत्वाऽसौ तं विगर्हयन्निदमाह—'भोः निषिद्धस्त्वं मयानेकशो न शृणोषि मे वाक्यम्, तत्किं क्रियते? उक्तं च,—

अपि शास्त्रेषु कुशला लोकाचारविवर्जिताः।
सर्वे ते हास्यतां यान्ति यथा ते मूर्खपण्डिताः॥ ४०॥

चक्रधर आह—'कथमेतत्?' सोऽब्रवीत्—

[व्यवहारबुद्धिशून्यत्वे मूर्खपण्डितकथा ३]

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणाः परस्परं मित्रत्वमापन्ना वसन्ति स्म। बालभावे तेषां मतिरजायत—'भोः! देशान्तरं गत्वा विद्यया उपार्जनं क्रियते।' अथान्यस्मिन्दिवसे ब्राह्मणाः परस्परं निश्चयं कृत्वा विद्योपार्जनार्थं कान्यकुब्जे गताः। तत्र च विद्यामठे गत्वा पठन्ति। एवं द्वादशाब्दानि यावदेकचित्ततया पठित्वा विद्याकुशलास्ते सर्वे संजाताः। ततस्तैश्चतुर्भिर्मिलित्वोक्तम्—'वयं सर्वविद्यापारङ्गताः, तदुपाध्यायमुत्कलापयित्वा स्वदेशे गच्छामः। तथैव क्रियताम्।' इत्युक्त्वा ब्राह्मणा उपाध्यायमुत्कलापयित्वानुज्ञां लब्ध्वा पुस्तकानि नीत्वा प्रचलिताः, यावत्किंचिन्मार्गं यान्ति तावद्द्वौ पन्थानौ समायातौ दृष्ट्वोपविष्टाः सर्वे। तत्रैकः प्रोवाच—'केन मार्गेण गच्छामः?' एतस्मिन्समये तस्मिन्पत्तने कश्चिद्वणिक्पुत्रो मृतः। तस्य दाहार्थे महाजनो गतोऽभूत्। ततश्चतुर्णां मध्यादेकेन पुस्तकमवलोकितम्—

'महाजनो येन गतः स पन्थाः।

इति। तन्महाजनमार्गेण गच्छामः।' अथ ते पण्डिता यावन्महाजनमेलापकेन सह यान्ति तावद्रासभः कश्चित्तत्र श्मशाने दृष्टः। अथ द्वितीयेन पुस्तकमुद्घाट्यावलोकितम्—

'उत्सवे व्यसने प्राप्ते दुर्भिक्षे शत्रुसंकटे।
राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः॥ ११॥

तदहो अयमस्मदीयो बान्धवः ।' ततः कश्चित्तस्य ग्रीवायां लगति, कोऽपि पादौ प्रक्षालयति । अथ यावत्ते पण्डिता दिशावलोकनं कुर्वन्ति, तावत्कश्चिदुष्ट्रो दृष्टः । तैश्चोक्तम्—'एतत्किम् ?' । तावत्तृतीयेन पुस्तकमुद्घाट्योक्तम्—

'धर्मस्य त्वरिता गतिः ।

एष धर्मस्तावत् ।' चतुर्थेनोक्तम्—

'इष्टं धर्मेण योजयेत् ।

तद्बान्धवोऽयमस्माकं धर्मेण युज्यताम्' । अथ तैश्च रासभ उष्ट्रग्रीवायां बद्धः । तत्तु केनचिद्रजकस्याग्रे कथितम् । यावद्रजकस्तेषां मूर्खपण्डितानां प्रहारकरणाय समायातस्तावत्ते प्रनष्टाः । ततो यावदग्रे किंचित्स्तोकं मार्गं यान्ति, तावत्काचिन्नदी समासादिता । तत्तस्या जलमध्ये पलाशपत्रमायान्तं दृष्ट्वा पण्डितेनैकेनोक्तम्—

'आगमिष्यति यत्पत्रं तदस्मांस्तारयिष्यति ।'

एतत्कथयित्वा तत्पत्रस्योपरि पतितो यावन्नद्या नीयते तावत्तं नीयमानमवलोक्यानेन पण्डितेन केशान्तं गृहीत्वोक्तम्—

सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं त्यजति पण्डितः ।
अर्धेन कुरुते कार्यं, सर्वनाशो हि दुःसहः ॥ १२ ॥

इत्युक्त्वा तस्य शिरश्छेदो विहितः । अथ तैश्च पश्चाद्गत्वा कश्चिद्ग्राम आसादितः । तेऽपि ग्रामीणैर्निमन्त्रिताः पृथक्पृथग्गृहेषु नीताः । तत एकस्य सूत्रिका घृतखण्डसंयुक्ता भोजने दत्ता । ततो विचिन्त्य पण्डितेनोक्तम् यत्—

'दीर्घसूत्री विनश्यति।'

एवमुक्त्वा भोजनं परित्यज्य गतः। तथा द्वितीयस्य मण्डका दत्ताः। तेनाप्युक्तम्—

'अतिविस्तारविस्तीर्णं तद्भवेन्न चिरायुषम्।'

स च भोजनं त्यक्त्वा गतः। अथ तृतीयस्य वटिकाभोजनं दत्तम्। तत्रापि तेन पण्डितेनोक्तम्—

'छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति।'

एवं ते त्रयोऽपि पण्डिताः क्षुत्क्षामकण्ठा लोकैर्हास्यमानास्ततः स्थानात्स्वदेशं गताः। अथ सुवर्णसिद्धिराह—'यत्त्वं लोकव्यवहारमजानन्मया वार्यमाणोऽपि न स्थितः, तत ईदृशीमवस्थामुपगतः। अतोऽहं ब्रवीमि—"अपि शास्त्रेषु कुशलाः" इति'॥ नैकान्ते बुद्धिरपि प्रमाणम्। सुवर्णसिद्धिराह—'यद्यप्येतदस्ति तथापि मित्रवचनमनुल्लङ्घनीयम्। परं किं क्रियते? निवारितोऽपि मया न स्थितोऽतिलोल्याद्विद्याहंकाराच्च। तच्छ्रुत्वा चक्रधर आह—भो मित्र! सत्यमेतत्। सर्वोऽपि जनोऽश्रद्धेयामाशापिशाचिकां प्राप्य हास्यपदवीं याति। एवं श्रुत्वा भूयोऽपि स चक्रधरमाह—'भो मित्र! प्रेषय मां येन स्वगृहं गच्छामि।'

चक्रधर आह—'भद्र! आपदर्थे धनमित्रसंग्रहः क्रियते, तन्मामेवंविधं त्यक्त्वा क्व यास्यसि? उक्तं च,—

यस्त्यक्त्वा सापदं मित्रं याति निष्ठुरतां सुहृत्।
कृतघ्नस्तेन पापेन नरके यात्यसंशयम्'॥ १३॥

सुवर्णसिद्धिराह—'भोः! सत्यमृतद्यदि गम्यस्थाने शक्तिर्भवति। एतत्पुनर्मनुष्याणामगम्यस्थानम्। नास्ति कस्यापि त्वामुन्मोचयितुं शक्तिः। अपरं,–यथा यथा चक्रभ्रमवेदनया तव मुखविकारं पश्यामि, तथा तथाऽहमेतज्जानामि यद्द्रागगच्छामि मा कश्चिन्ममाप्यनर्थो भवेदिति। तत्प्रेषय मां येन गृहं गच्छामि। त्वं पुनरनुभुङ्क्ष्वात्र स्थित एव लोभवृक्षफलम्।' चक्रधरः प्राह—'भोः! अकारणमेतत्। दैववशात्संपद्यते नृणां शुभाशुभम्। उक्तं च,—

दुर्गस्त्रिकूटः, परिखा समुद्रो,
रक्षांसि योधा, धनदाच्च वित्तम्।
शास्त्रं च यस्योशनसा प्रणीतं,
स रावणो दैववशाद्विपन्नः॥ १४॥

सुवर्णसिद्धिराह—'भोः! सत्यमेतत्; दैवानुकूलतया सर्वं कल्याणं संपद्यते। तथापि पुरुषेण सतां वचनं कार्यम्। न पुनरेवमेव यो वर्तते स त्वमिव विनश्यति। चक्रधर आह—सत्यमेतत तद्गच्छ गृहम्।

एवं श्रुत्वा सुवर्णसिद्धिस्तमनुज्ञाप्य स्वगृहं प्रति निवृत्तः॥

इति पञ्चतन्त्र-कथासारेऽपरीक्षितकारकं नाम पञ्चमं तन्त्रं समाप्तम्।

परिशिष्ट भाग (क)

संस्कृत व्याकरण परिचय

साधारण व्याकरण परिचय

२ सन्धिज्ञान

अक्षरों के परस्पर मेल को सन्धि कहते हैं। सन्धि के विषय में कहा गया है—

संहितैक-पदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।
नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥

संहिता (सन्धि) एक पद के अन्दर, उपसर्ग और धातु में और समास में आवश्यक है, परन्तु वाक्य के अन्यान्य पदों में इसका करना वक्ता की इच्छा पर निर्भर है।

साधारणतया सन्धि तीन प्रकार की है—

स्वर-सन्धि, हल्-सन्धि, विसर्ग-सन्धि।

१—स्वर के स्वर से मेल को स्वर-सन्धि,
२—हल् के स्वर वा हल् से मेल को हल्-सन्धि,
३—विसर्ग के स्वर वा हल् से मेल को विसर्ग-सन्धि कहते हैं।

(१) स्वर-सन्धिः अथवा अच्-सन्धि

स्वर-सन्धि के पाँच भेद हैं—दीर्घ, यण्, गुण, वृद्धि, अयादिचतुष्टय।

(क) दो समान-रूप अ, इ, उ, ऋ (ह्रस्व वा दीर्घ) के मेल से दीर्घसन्धि होती है। जैसे—दया+अर्णवः=दयार्णवः, राम+आज्ञा=**रामाज्ञा**,

श्री+इच्छा=श्रीच्छा; भानु+उदयः=भानूदयः, पितृ+ऋणम=पितॄणम्।

(ख) इ, उ, ऋ, वा लृ (ह्रस्व वा दीर्घ) के परे यदि कोई समान स्वर हो तो इ को य्, उ को व, ऋ को र् और लृ को ल् होता है। जैसे—हरि+आज्ञा=हर्याज्ञा, प्रभु+इच्छा=प्रभ्विच्छा, मातृ+आज्ञा=मात्राज्ञा, लृ+आकृतिः=लाकृतिः। (इस सन्धि को यण्-सन्धि कहते हैं।)

(ग) १—(ह्रस्व वा दीर्घ) अ के परे यदि इ (ह्रस्व वा दीर्घ) हो तो अ और इ के स्थान पर ए होता है। जैसे—राज+इन्द्रः=राजेन्द्रः, धन+ईशः=धनेशः।

२—अ (ह्रस्व वा दीर्घ) के परे यदि उ (ह्रस्व वा दीर्घ) हो तो अ और उ के स्थान पर ओ हो जाता है। जैसे—सूर्य+उदयः=सूर्योदयः, महा+उपकारः =महोपकारः।

३—अ (ह्रस्व वा दीर्घ) के परे यदि ऋ (ह्रस्व वा दीर्घ) हो तो अ और ऋ के स्थान पर अर् हो जाता है। जैसे—महा+ऋषिः=महर्षिः, तव+ऋणम्=तवर्णम।

४—अ (ह्रस्व वा दीर्घ) के परे यदि लृ हो तो अ और लृ के स्थान पर अल् होता है। जैसे—तव+लृकारः=तवल्कारः। इस सन्धि का प्रयोग बहुत कम होता है। (इस सन्धि को गुण-सन्धि कहते हैं)।

(घ) १—अ (ह्रस्व वा दीर्घ) के परे यदि ए वा ऐ हो तो अ और ए या ऐ के स्थान में ऐ होता है। जैसे—एक+एकम्=एकैकम्, मम+ऐश्वर्यम्=ममैश्वर्यम्।

२—अ (ह्रस्व वा दीर्घ) के परे यदि ओ वा औ हो तो अ और ओ या औ के स्थान पर औ हो जाता है। जैसे—तव+ओष्ठः=तवौष्ठः, चित्त+औदार्यम्=चित्तौदार्यम्। (इस सन्धि को वृद्धि-संधि कहते है।)

(ङ) ए के परे यदि कोई स्वर हो तो उसे अय्,
ओ के परे यदि कोई स्वर हो तो उसे अव्।
ऐ के परे यदि कोई स्वर हो तो उसे आय,
औ के परे यदि कोई स्वर हो तो उसे आव् होता है।

जैसे—शे+अनम्=शयनम्, भो+अति=भवति, नै+अकः=नायकः, पौ+अकः=पावकः।

अपवाद—पदान्त ए वा ओ के परे यदि अ हो तो अ का पूर्वरूप हो जाता है—अर्थात् अ नहीं रहता। जैसे—हरे+अत्र=हरेऽत्र, देवो+अब्रवीत्=देवोऽब्रवीत्।

अ के स्थान पर 'ऽ' चिह्न कर देते हैं। इसे अवग्रह कहते हैं।

(२) हल्-सन्धि अथवा व्यंजन-संधि

हल्-सन्धि के अनुसार कई विकार होते हैं। यहाँ पर केवल आवश्यक ही दिये जाते हैं।

(क) पदान्त क, ट, त्, प् के परे यदि कोई स्वर हो या किसी वर्ग का तृतीय, चतुर्थ वर्ण या य, र, ल, व, ह में से कोई वर्ण हो तो क् को ग, ट् को ड्, त् को द् और प् को ब् (अपने वर्ग का तृतीय वर्ण) हो जाता है। जैसे—प्राक्+एव=प्रागेव, सम्राट+गच्छति=सम्राड् गच्छति, दूरात्+आगच्छति=दूरादागच्छति, अप्+ज=अब्जः।

(ख) पदान्त क्, च्, ट्, त्, प् के परे यदि कोई अनुनासिक वर्ण (ङ्, ञ्, ण्, न्, म्) हो तो उसे अपने वर्ण का पाँचवाँ वर्ण (क् को ङ्, च् को ञ, ट् को ण, त् को न्, प् को म्,) हो जाता है विकल्प से। जहाँ पाँचवाँ वर्ण नहीं होता वहाँ तीसरा होता है। जैसे—प्राक्+नमनम्=प्राङ्नमनम्, प्राग्न-

मनम्, सम्राट्+नमति=सम्राण् नमति, सम्राड् नमति, तत्+मम=तन्मम, तद्मम।

(ग) (१)—त् वा न् के परे ल हो तो त् और न् को ल् हो जाता है और न् के ल् से पूर्व स्वर पर ँ (चन्द्रबिन्दु) हो जाता है। जैसे—तत्+लाभः=तल्लाभः, महान्+लाभः=महाँल्लाभः।

(२)—त् से परे श् हो तो त् को च् और श् को छ हो जाता है। जैसे—तत्+श्रुत्वा=तच्छ्रुत्वा।

(घ) किसी वर्ग के पहले, दूसरे, तीसरे वा चौथे वर्ण से परे यदि ह हो तो ह को पूर्व वर्ण के वर्ग का चौथा वर्ण विकल्प से और पूर्व वर्ण को उसी वर्ग का तीसरा वर्ण हो जाता है। जैसे—वाक्+हरि=वाग्घरि, वाग्हरिः, सम्राट्+हतः=समाड्ढतः, सम्राड्हतः; तत्+हननम्=तद्धननम्, तद्हननम्; अप+हरणम्=अब्भरणम्, अब्हरणम्।

(ङ) पदान्त न् से परे यदि च् या छ हो तो न् को अनुस्वार और यदि ट् या ठ् हो तो न् को अनुस्वार और ष् और यदि त् या थ् हों तो न् को अनुस्वार और स् हो जाता है। जैसे—कस्मिन्+चित्=कस्मिंश्चित्, हसन्+चलति=हसंश्चलति, पाशान्+छिनत्ति=पाशांश्छिनत्ति, हसन्+टीकते=हसंष्टीकते, पठन्+तरुः=पठंस्तरुः।

(च) तवर्ग या स् से पहले या परे चवर्ग या श् हो तो तवर्ग को क्रमशः चवर्ग और स् को श् हो जाता है। जैसे—सत्+चित्=सच्चित्, याच्+ना=याञ्चा, धावन्+शशः=धावंश्छशः, तान्+जयति=ताञ्जयति।

(छ) न् से पूर्व कोई ह्रस्व स्वर हो और परे कोई स्वर हो तो न् को द्वित्व (दो न्) हो जाते हैं। जैसे—धावन्+अश्वः=धावन्नश्वः।

(ज) (१)—छ से पूर्व ह्रस्व स्वर हो तो छ से पूर्व च् (च्छ) जोड़ा जाता है। जैसे—वृक्ष+छाया=वृक्षच्छाया।

(२)—पदान्त दीर्घ स्वर से परे छ् हो तो छ् से पहले च् विकल्प से जोड़ा जाता है। जैसे—लक्ष्मी + छाया = लक्ष्मीछाया, लक्ष्मीच्छाया।

(भ) (१)—पदान्त म् से परे य र ल व श ष स ह में से कोई वर्ण हो तो म् को नित्य अनुस्वार होता है। जैसे—रामम् + वदति = रामं वदति, जलम् + स्रवति = जलं स्रवति।

(२)—पदान्त म् से परे यदि कोई वर्गीय वर्ण हो तो म् को अनुस्वार या परे के वर्ण के वर्ग का पाँचवाँ वर्ण हो जाता है। जैसे—किम् + करोति = किङ्करोति, किंकरोति। धनम् + ददाति = धनन्ददाति, धनं ददाति।

(३) विसर्ग-सन्धिः

विसर्ग में प्रायः ये विकार होते हैं—

१—विसर्ग-लोप,

२—विसर्ग को उ,

३—विसर्ग को र्,

४—विसर्ग को स्, ष्, श्।

१—(क) विसर्ग के पूर्व यदि अ हो और परे अ-भिन्न कोई स्वर हो तो विसर्ग का लोप हो जाता है। (विसर्ग का लोप होने पर कोई सन्धि नहीं होती)। जैसे—रामः + उवाच = राम उवाच, अतः + एव = अतएव।

(ख) विसर्ग के पूर्व यदि आ हो और परे अ-भिन्न कोई स्वर अथवा किसी वर्ग के दूसरे, तीसरे और चौथे वर्णों में से कोई वर्ण या य, र, ल, व, ह में से कोई वर्ण हो तो विसर्ग का लोप हो जाता है। जैसे—देवाः + ऊचुः = देवा ऊचुः, जनाः + इच्छन्ति = जना इच्छन्ति, कन्याः + लज्जन्ते = कन्या लज्जन्ते।

(ग) सः और एषः के विसर्ग का लोप हो जाता है यदि परे अ-भिन्न कोई वर्ण हो। जैसे—सः + नृपतिः = स नृपतिः, सः + आह = स आह्।

(घ) भोः के विसर्ग का लोप हो जाता है यदि परे कोई स्वर या वर्गों के तीसरे, चौथे, पाँचवें वर्ण में से कोई वर्ण या य र ल व ह में से कोई वर्ण हो। भोः + राम = भो राम, भोः + उमापते = भो उमापते। विसर्ग का लोप होने पर फिर कोई सन्धि नहीं होती।

२—विसर्ग के पूर्व यदि अ हो और परे अ या वर्गों के तीसरे, चौथे, पाँचवें वर्णों में से कोई वर्ण या य र ल व ह में से कोई वर्ण हो तो विसर्ग को उ हो जाता है। जैसे—देवः + अवदत् = देव उ अवदत् और उसके पूर्ववर्ती अ को गुण ओ हो जाता है (देवो अवदत् पदान्त स्वर से परे अ को पूर्वरूप हो जाता है) देवोऽवदत्, रामः + वदति = रामो वदति।

३—विसर्ग के पूर्व यदि कोई अ-आ-भिन्न स्वर हो और परे वर्गों के तीसरे, चौथे, पाँचवें वर्णों में से कोई वर्ण या य र ल व ह में से कोई वर्ण हो तो विसर्ग को र् हो जाता है। जैसे—हरिः + आह = हरिराह, अग्निः + ज्वलति = अग्निर्ज्वलति।

४—(क) विसर्ग के परे यदि च् वा छ् हो तो विसर्ग को श्,
विसर्ग के परे यदि ट् वा ठ् हो तो विसर्ग को ष्,
विसर्ग के परे यदि त् वा थ् हो तो विसर्ग को स् होता है।

जैसे—हरिः + चलति = हरिश्चलति, धावितः + छागः = धवितश्छागः,
धनुः + टंकारः = धनुष्टंकारः। रामः + तरति = रामस्तरति,
हरिः + तृपितः = हरिस्तृपितः।

(ख) विसर्ग के परे श् हो तो विसर्ग को विकल्प से श्,
विसर्ग के परे ष् हो तो विसर्ग को विकल्प से ष्,
विसर्ग के परे स् हो तो विसर्ग को विकल्प से स् हो जाता है।

जैसे—अनित्यः संसारः=अनित्यस्संसारः, अनित्यः संसारः।

दिवसः+षष्ठः=दिवसष्षष्ठः, दिवसः षष्ठः।

प्रथमः+सर्गः=प्रथमस्सर्गः, प्रथमः सर्गः।

समास

अनेक पदों के परस्पर मिलाप को समास कहते हैं।

समास उन्हीं पदों का होता है, जिनमें परस्पर संबंध होता है। समास होने पर प्रत्येक पद के अन्त की विभक्ति का लोप हो जाता है और समस्त पद के अन्त में केवल उचित विभक्ति आती है।

समास के छः भेद होते हैं—

तत्पुरुष-समास, द्वन्द्व-समास, बहुव्रीहि-समास कर्मधारय-समास, द्विगु-समास, अव्ययीभाव-समास।

(१) तत्पुरुष-समास

जब पूर्व पद में प्रथमा-भिन्न कोई विभक्ति हो और उत्तर पद में कोई प्रथमान्त संज्ञा-शब्द हो तो उनमें जो समास होता है उसे तत्पुरुष-समास कहते हैं। तत्पुरुष-समास प्रायः दो पदों में होता है।

तत्पुरुष-समास के छः भेद हैं—

द्वितीया-तत्पुरुष तृतीया-तत्पुरुष

चतुर्थी-तत्पुरुष पंचमी-तत्पुरुष

षष्ठी-तत्पुरुष सप्तमी-तत्पुरुष

जैसे—गृहम् +गतः=गृहगतः, असिना+छिन्नः=असिच्छिन्नः।

देवेभ्यः+बलिः=देवबलिः, धर्मात्+अपेतः=धर्मापेतः।

राज्ञः+पुरुषः=राजपुरुषः, वने+जातः=वनजातः।

नञ्-तत्पुरुष

नञ् (अव्यय 'नहीं') यदि किसी पद से समस्त हो तो उसे नञ-तत्पुरुष कहते हैं।

किसी स्वर से पूर्व न को अन् और किसी व्यजन से पूर्व न को अ हो जाता है। जैसे—न अश्वः=अनश्वः, न सत्=असत्।

(२) कर्मधारय-समास

कर्मधारय-समास में पूर्व पद विशेषण और उत्तर पद विशेष्य (सज्ञा) होता है। इसे तत्पुरुष का भेद माना जाता है।

कर्मधारय समस्त पद संज्ञापद होता है (यही इसकी बहुव्रीहि से विशेषता है)। जैसे—कृष्णः सर्पः=कृष्णसर्पः, शीतं जलम्=शीतजलम्, महान् पुरुषः=महापुरुषः (समास में महान् को महा हो जाता है।), महादेवः, महादेवी।

(३) द्वन्द्व-समास

यदि एक से अधिक प्रथमान्त पद 'च' से जुड़े हों तो उनके मिलाप को द्वन्द्व समास कहते हैं।

समस्त पद यदि दो प्रथमान्त पदों से बना हो तो उसके अन्त मे द्विवचन अन्यथा बहुवचन आता है। जैसे—रामः च कृष्णः च=रामकृष्णौ, रामः च भरतः च शत्रुघ्नः च=राम-भरत-शत्रुघ्नाः। इसके इतरेतर, समाहार और एकशेष ये तीन भेद होते हैं।

(४) बहुव्रीहि-समास

बहुव्रीहि-समास में पूर्व पद प्रायः विशेषण होता है और उत्तर पद विशेष्य। इसमें तीन पद होते हैं।

इसके विग्रह में यत् सर्वनाम के प्रथमा से भिन्न किसी रूप के प्रयोग की आवश्यकता रहती है।

बहुव्रीहि समस्त पद विशेषण होता है।

जैसे—अर्जितं धनं येन, सः=**अर्जित-धनः**, उपहृताः पशवः यस्मै, सः =**उपहृतपशुः**, निर्गतं जलं यस्मात्, सः=**निर्गतजलः**, मृतः पुत्रः यस्य, सः =**मृतपुत्रः**, विद्यमानं जलं यस्मिन्, तत्=**विद्यमानजलम्**।

(५) द्विगु-समास

द्विगु-समास में पूर्व पद संख्यावाचक और उत्तर पद प्रथमान्त संज्ञापद होता है।

द्विगु (समाहार) अर्थ में आता है। इसके अन्त में नपुंसकलिंग-एकवचन ही आता है। कभी कभी ई प्रत्ययान्त स्त्रीलिंग भी आता है। जैसे—चतुर्णां युगानां समाहार=चतुर्युगम्, त्रयाणां लोकानां समाहारः=त्रिलोकी, शतस्य अब्दानां समाहारः=शताब्दी।

(६) अव्ययीभाव-समास

अव्ययीभाव-समास में पूर्व पद अव्यय होता है और समस्त पद भी अव्यय बन जाता है। जैसे—कृष्णस्य समीपम्=उपकृष्णम्, अहनि अहनि= प्रत्यहम्, मक्षिकाणाम् अभावः=निर्मक्षिकम्। (अव्ययीभाव के विग्रह में किसी उपसर्ग या अव्यय के स्थान पर उसका अर्थ प्रकट करने वाला कोई शब्द और रखा जाता है।)

प्रत्यय

प्रत्यय दो प्रकार के होते हैं कृदन्त और तद्धित।

कृदन्त

मुख्य कृत्-प्रत्यय क्त (त), क्तवत् (तवत्), क्त्वा (त्वा), तुम् , तव्य तथा अनीय हैं।

क्त—गतः, हतः, हत्वा, पतितः, भूतः।

क्तवत्—गतवान् , हतवान् , पतितवान् , भूतवान् ।

क्त्वा—गत्वा, पतित्वा, भूत्वा।

तुम्—गन्तुम्, हन्तुम्, पतितुम्, भवितुम्।

तव्य—गन्तव्यम्, हन्तव्यम्, पतितव्यम्, भवितव्यम्।

अनीय—गमनीयम् , हननीयम् , पतनीयम् , भवनीयम् ।

इनमें पहले तीनों के रूप चलते हैं और शेष चार के नहीं।

ये प्रत्यय धातुओं से लगाये जाते हैं इसलिए इन्हें कृदन्त कहा जाता है।

तद्धित प्रत्यय

तद्धित प्रत्ययों से अनेक शब्द अनेक अर्थों में बनते हैं। कई प्रत्ययों के लगने पर शब्द में कुछ परिवर्तन हो जाते हैं जिनमें पूर्व स्वर में वृद्धि विशेष है। इसके अनेक भेद हैं।

अ—वसुदेवस्य अपत्यम्=वासुदेवः, रघोः अपत्यम=राघवः, यादवः।

इ—दशरथस्य अपत्यं=दाशरथिः, मारुतिः।

एय—गंगाया अपत्यम्=गांगेयः, कौन्तेयः।

अ—प्रत्यय बहुत अर्थों में आता है। जैसे :—

सम्बन्ध—देवस्य अयम्=दैवः, नैशः।

स्वामी—पृथिव्याः स्वामी=पार्थिवः, पांचालः।

अध्ययन—व्याकरणम् अधीते=वैयाकरणः।

भाव—कुमारस्य भावः = कौमारम्, शैशवम्।

('अ से पूर्व शब्द के प्रथम स्वर में वृद्धि होती है)

इक—मासिकम्, साप्ताहिकम्, वार्षिकम्, दैनिकम्, नाविकः, नैयायिकः, नास्तिकः।

ईन—ग्रामीणः, नवीनः, कुलीनः, प्राचीनः।

ईय—भवदीयः, पाणिनीयः, स्वकीयः।

तन—सनातनः, पुरातनः, नूतनः।

ता—जनता, मृदुता, बन्धुता।

त्व—मृदुत्वम्, पुरुषत्वम्।

मय—हिरण्मयः, मृण्मयः।

इत—पुष्पितः, फलितः, पण्डितः, मूर्छितः।

इन्—दण्डिन्-दण्डी, अर्थी, सुखी।

मत्—बुद्धिमत्-बुद्धिमान्, मतिमान्।

वत्—धनवत्-धनवान्, गुणवान्।

इन प्रत्ययों को शब्दों से लगाया जाता है। अतः ये तद्धित कहलाते हैं।

अव्यय

जिन शब्दों में कोई परिवर्तन नहीं होता उन्हें अव्यय कहा जाता है।

अव्ययों में से कुछ अव्यय उपसर्ग होते हैं। वे किसी अन्य शब्द के आरम्भ में ही प्रयुक्त होते हैं।

उपसर्ग-भिन्न अव्ययों का प्रयोग स्वतन्त्र होता है। ये—अथ, इति, एव, च, तथा, ननु, न, वा, मुहुः, यथा, यत्र, तत्र, तदा, यदि, तर्हि, इदानीम्, भृशम्, खलु आदि अनेक हैं

उपसर्ग

उपसर्ग किसी शब्द के आदि में ही प्रयुक्त होकर व्यवहृत होते हैं। ये स्वतन्त्र प्रयुक्त नहीं होते। जिन शब्दों के पूर्व में ये आते हैं उनके अर्थ में कुछ भेद हो जाता है।

जैसे—वि लगने से विकार (परिवर्तन), प्र लगने से प्रकार (भेद), आ लगने से आकार (शक्ल) बनते हैं। इनमें उपसर्ग के कारण एक ही 'कार' शब्द में अर्थ-भेद हो गया है।

कारक

संस्कृत में आठ कारक हैं। जिन्हें कर्ता, कर्म, करण, संप्रदान, अपादान, संबन्ध, अधिकरण तथा संबोधन कहते हैं। इनके प्रयोग से विभक्तियाँ बनती हैं। इनमें कर्ता और संबोधन दोनों का प्रयोग प्रथमा विभक्ति में होता है। शेषों का क्रमशः द्वितीया से सप्तमी तक प्रयोग होता है।

संस्कृत के पूर्ण ज्ञान के लिए इनका ठीक प्रयोग करना अत्यन्त आवश्यक है।

लिंग परिवर्तन

संस्कृत में पुल्लिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग, इस प्रकार तीन लिङ्ग हैं। लिङ्ग परिवर्तन में साधारणतया पुल्लिङ्ग से स्त्रीलिङ्ग बनाने के कुछ विशेष प्रत्यय हैं। ये साधारणतया तीन हैं, जिन्हें, आ, आनी या ई कहा जाता है। उदाहरण—

अजा, चटका, इन्द्राणी, भवानी, शूद्री, ब्राह्मणी, इत्यादि।

धातुपाठ—साधारण परिचय

संस्कृत में धातुओं को दस भागों में विभक्त किया गया है। इनमें से प्रत्येक का नाम पहली धातु के नाम पर रखा गया है।

जैसे, भ्वादि, अदादि, जुहोत्यादि, दिवादि, स्वादि, तुदादि, रुधादि, तनादि, क्र्यादि तथा चुरादि।

धातुओं में निम्नलिखित का स्मरण करना आवश्यक है—

भू=होना	दिव्=प्रकाश, गमन, खेलना
स्था=बैठना	नृत्=नाचना
पा=पीना	विद्=होना
दृश्=देखना	श्रु=सुनना
घ्रा=सूँघना	चि, वृ=चुनना
सद्=बैठना	तुद्=पीड़ा देना
बुध=जानना	मुच्=छोड़ना
पठ=पढ़ना	क्षिप्=फैंकना
स्मर=याद करना	रुध्=रोकना
व्रज=जाना	भुज=खाना
अद्=खाना	तन=फैलाना
हन्=मारना	कृ=करना
अस्=होना	क्री=खरीदना
हु=हवन करना	चुर=चुराना
भी=डरना	गण=गिनना
ह्री=शर्माना	कथ=कहना

इन धातुओं का प्रयोग लट् (वर्तमान काल) लङ् (अनद्यतन भूत काल) लृट् (भविष्यत्) लोट (आज्ञा देने के अर्थ) विधि लिङ् (इच्छा प्रार्थना, निमन्त्रण आदि अर्थ) तीन कालों में तथा दो अवस्थाओं में करने का अभ्यास आवश्यक है।

रूपावलि

कुछ आवश्यक शब्द (प्रातिपदिक) जिनके रूप विभक्तियों में करने का पूर्ण अभ्यास होना चाहिए।

अजन्त शब्द—

राम, लता, हरि, मति, पति, नदी, सखी, स्त्री, भानु, मातृ, पितृ, सुधी, सेनानी, गौ, रै, नौ, अक्षि, दधि, वारि इत्यादि।

हलन्त शब्द—

राजन्, आत्मन्, विद्वस्, मघवन्, युवन्, पार्थन्, वाच्, दिश्, मत्स्, चन्द्रमस् इत्यादि।

सर्वनाम शब्द—

इदम्, अदस्, युष्मद्, अस्मद्, किम्, तत्, एतत्, सर्व इत्यादि।

संख्यावाचक शब्द—

एक, द्वि, त्रि, चतुर।

परिशिष्ट भाग (ख)

पंचतन्त्र-कथासार अन्तर्गत कतिपय आवश्यक पदों का सन्धिच्छेद

बहुशक्तिरुग्रशक्तिरनेकशक्तिश्चेति—बहुशक्तिः + उग्रशक्तिः + अनेकशक्तिः + च + इति ।

ज्ञातमेतद्भवद्भिर्यन्ममैते—ज्ञातम् + एतत् + भवद्भिः + यत् + मम + एते ।

समर्पयत्वेतान्—समर्पयतु + एतान् ।

द्राग्यथानन्यसदृशान्—द्राक् + यथा + अनन्यसदृशान् ।

वित्तेऽर्थोत्पत्त्युपायाश्चिन्तनीयाः—वित्ते + अर्थ + उत्पत्ति + उपायाः + चिन्तनीयाः ।

पुमाँल्लोके—पुमान + लोके ।

शिशिरतरैराप्यायितशरीरः—शिशिरतरैः + आप्यायितशरीरः ।

कतिपयैरहोभिर्हरवृषभइव—कतिपयैः + अहोभिः + हरवृषभः + इव ।

सदानुयायिनावास्ताम्—सदा + अनुयायिनौ + आस्ताम् ।

आकारैरिङ्गितैर्गत्या—आकारैः + इंगितैः + गत्या ।

कस्माच्चिरादृष्टोऽसि—कस्मात् + चिरात् + दृष्टः + असि ।

तत्रोद्यमसमर्थानामुत्साहः—तत्र + उद्यमसमर्थानाम् + उत्साहः ।

तच्छ्रुत्वा—तत् + श्रुत्वा ।

कदाचिद्दमनकोऽयमुभयवेतनो भूत्वा—कदाचित् + दमनकः + अयम् + उभयवेतनः + भूत्वा ।

स्वामिपादानामग्रेऽसत्यम्—स्वामीपादानाम + अग्रे + असत्यम् ।

तर्ह्यमात्यपदेऽध्यारोपितस्त्वम्—तर्हि + अमात्यपदे + अध्यारोपितः + त्वम् ।

यच्छरीरस्य—यत् + शरीरस्य ।

संजीवकस्तावच्छष्पभोजी—संजीवकः + तावत् + शष्पभोजी ।

सामादिभिरुपायैर्हन्यते—सामादिभिः + उपायैः + हन्यते ।

तदद्यास्यामिषेण—तत् + अद्य + अस्य + आमिषेण ।

समीपस्थोऽनेकशाखासनाथोऽतिघनतरपत्रच्छन्नः—समीपस्थः + अनेकशाखासनाथः + अतिघनतरपत्र + छन्नः ।

शनैस्तन्न्यग्रोधपादपदुर्गम्—शनैः + तत् + न्यग्रोधपादपदुर्गम् ।

मेघवर्णोऽन्वयागतानुज्जीवि-संजीव्यनुजीवि-प्रजीवि-चिरजीविनाम्नः—मेघवर्णः + अन्वय + आगतान् + उज्जीवि-संजीवि + अनुजीवि-प्रजीवि-चिर-जीवि-नाम्नः ।

वाङ्मात्रेणापि—वाक् + मात्रेण + अपि ।

आगामिन्याममावस्यायामहम्—आगामिन्याम् + अमावस्यायाम् + अहम् ।

स्थिरजीविनमुच्छृङ्खलवचनैर्जल्पन्तमवलोक्य—स्थिरजीविनम् + उच्छृङ्खलवचनैः + जल्पन्तम् + अवलोक्य ।

अथोलूकाधिपस्तदाकर्ण्यास्तगमनवेलायाम्—अथ + उलूक + अधिपः + तद् + आकर्ण्य + अस्तगमनवेलायाम् ।

नीयमानश्चान्तर्लीनमवहस्य—नीयमानः + च + अन्तर्लीनम् + अवहस्य ।

पुत्रपौत्रादिक्रमेणाचलच्छत्रासनश्रीश्चिरम्—पुत्रपौत्र + आदिक्रमेण + अचल + छत्रासन-श्रीः + चिरम् ।

जम्बूच्छायास्थितौ—जम्बू + छायास्थितौ ।

धिग्धिङ्मूर्ख—धिक् + धिक् + मूर्ख ।

कदाचिद्दायादैरुद्वेजितोऽरघट्टघटीमारुह्य—कदाचित् + दायादैः + उद्वेजित + अरघट्टघटीम् + आरुह्य ।

कृच्छ्रादभ्यर्थितास्तद्गृहे—कृच्छ्रात् + अभि + अर्थिताः + तत् + गृहे ।

कदाचिच्छय्यायाम्—कदाचित् + शय्यायाम् ।

सुवर्णसिद्धिस्तस्यान्वेषणपरस्तत्पदपंक्त्या—सुवर्णसिद्धिः + तस्य + अन्वेषणपरः + तत्पदपंक्त्या ।

तथाहमेतज्जानामि—तथा + अहम् + एतत् + जानामि ।

गच्छेदध्वानम्—गच्छेत् + अध्वानम् ।

नैकश्चार्थान्—न + एकः + च + अर्थान् ।

पञ्चतंत्र-कथासार अन्तर्गत कतिपय कठिन शब्दों के अर्थ

कथामुखम्

दुर्मेधस—वि., दुष्ट बुद्धि वाले ।

आवहति—धारण करना है, देता है ।

पञ्चशती—पञ्चानां शतानां समाहारः (द्वि समास) पाँच सौ ।

श्रूयते—सुना जाता है ।

प्रतिबोधनम्—नपुं., ज्ञान ।

अशाश्वतः—वि., नाश होने वाला ।

संसदि—(संसद् की सप्तमी का एकवचन) सभा में ।

शासनशतेन—सौ ग्रामों के आधिपत्य से ।

आहूय—बुलाकर ।

निर्वृतिम्—प्रसन्नता को ।

प्राक्—अव्यय., शीघ्र ।

मित्रभेदम्

आदिमः—वि., पहला ।

पिशुनः—वि., चुगलखोर ।

भूरि—वि., पर्याप्त, बहुत ।

स्वजनायते—अपनों जैसा व्यवहार करता है, अपना बन जाता है।

निक्षेपप्रवेशः—धरोहर रखकर कर्ज देने का धन्धा।

कूटतुलामानम्—नपुं., कम तोलना

धूर्वोढारौ—जुए को उठाने वाले।

कच्छः—पुं., किनारे के पास की दलदल भूमि।

युगभङ्गम्—जुए का तोड़ना।

सार्थिकाः—साथियों ने।

बह्वपाये—वि., बहु+अपाये, भारी आपत्ति वाले।

आप्यायितशरीरः—आप्यायित शरीर यस्य, स्वस्थ शरीर वाला।

पीनः—वि., मोटा ताज़ा।

ककुद्मान्—ककुद्मत्., डांड (पीठ पर मोटा मांसपिण्ड) वाला।

ससाध्वसम्—वि., भययुक्त।

आसनम्—छावनी या सेना सहित डेरा डालना।

समासादयिष्यामि—सम्+आ+सद्॰, प्राप्त करूँगा।

संश्रयः—पुं., शरण लेना।

द्वैधीभाव—फूट डलवा देना।

साचिव्यम्—मन्त्रित्व।

उत्सङ्गः—गोद।

सुकृष्टात्—अच्छी तरह जोती हुई (बंजर भूमि) से।

पुष्कलम्—बहुत।

कुलिशम्—वज्र।

निष्कोषणम्—कुरेदना।

कण्डूयनकम्—खुजलाना।

अन्वयः—खानदान, वंश।

त्रपुणि—लाख में।

परिहीयते—नष्ट हो जाता है।

धैर्यावष्टम्भः—पुं., धैर्य धारण करना।

उभयवेतन—वि., दोनों ओर से वेतन लेने वाला, एक प्रकार का दूत।

प्रभञ्जनः—पुं., वायु।

साक्षेपम्—फटकारते हुए, भिड़कर।

गतायुषम्—मृत, मरा हुआ।

प्राकृतम्—साधारण, स्वाभाविक, लौकिक।

प्रतिपन्नम्—मान लिया है।

दापयितव्या—दिलाना चाहिए।

सांनिपातिके—सन्निपात (वह रोग जिसमें—कफ, वात और पित्त—का कोप हो जाय) संबन्धी।

व्यज्यते—प्रकट होती है।

सप्रश्रयम्—क्रि. वि., विनयपूर्वक, नम्रता सहित।

स्तोकम्—थोड़े।

अरण्य-धर्मः—पुं., हिंसक-वृत्ति, मारने का स्वभाव।

ग्राम्य-धर्मः—शान्त तथा नियमित जीवन।

क्षुत्क्षामकण्ठौ—वि., भूख से पीड़ित।

महामात्राः—मन्त्री तथा अन्य उच्च अधिकारी वर्ग।

व्यतिकरः—विपत्ति।

न्यग्रोधः—पुं., गूलर का पेड़।

हेतिः—हथियार।

प्रकरः—समूह, ढेर।

प्रायोपवेशनम्—मरणव्रत।

अनावृष्टिः—वर्षा का न होना।

निर्विण्णः—ऊब गया हुआ, तंग आया हुआ।

व्यञ्जनम्—चटनी।

आससाद—पहुँच गया।

उत्पतितौ—उड़ गए।

मित्रसम्प्राप्तिः

महोच्छ्रायवान्—बड़ा ऊँचा।

नाना विहंगमः—अनेक पक्षियों से।

आखुः—चूहा

स्फुटितचरणः—स्फुटितौ चरणौ यस्य (बहुव्री.), फटे हुए पैरों वाला।

कालकूटः—भयानक विष जिसे शिव जी ने पिया था।

सिन्दुवारः—निर्गुण्डी का फूल।

अर्गला—भारी रुकावट, बाधा।

हालाहलः—भयानक विष।

प्रोद्यतयष्टिः—डंडा लेकर।

हेलया—हेला आराम से।

कृतान्तः—यमराज।

वराकाः—बेचारे।

परत्र—अव्य., परलोक में।

व्याहरतिः—बोलता है।

कुधीः—कुत्सिता धीर्यस्य (बहुव्री.), दुष्ट।

सन्दध्यात्—सन्धि करे।

साप्तपदम्—वि., सात कदम चलने से होनेवाली (मैत्री)।

बुभुक्षा—भूख।

वलिः—भोजनादि का भाग जो पक्षियों तथा पशुओं को दिया जाता है।

शस्यम्—नपुं, फसल।

आकाशगतिः—वि., उड़ने वाला, आकाशे गतिर्यस्य।

तुहिनम्—नपुं., वर्फ, हिम।

सम्यक्—भली भान्ति, अच्छी तरह।

अभ्याशम्—अव्य., समीप।

मठायतनम्—मन्दिर।

नागदन्तः—पुं., खूँटी।

प्राघुणिकः—पुं., अतिथि, अभ्यागत, मेहमान।

कुशसंस्तरः—कुशा की शय्या।

उत्प्लुत्य—उछल कर।

लुञ्चितान्—वि., छिले हुए।

काकोलूकीयम्

हुताशनः—पुं., अग्नि।

अतिघनतरपत्रच्छन्नः—घने पत्तों से भरा हुआ।

समन्तात्—चारों ओर।

निर्वायसम्—वायसानाम् अभावो निर्वायसम् (अव्ययीभाव समा.), कौओं से ख़ाली।

कदनम्—नपुं., विनाश हत्या।

अन्वयागतान्—वंशपरम्परागत

निदर्शनम्—प्रमाण, मिसाल।

कण्ठीरवः—पुं., सिंह।

अपसरणम्—नपुं., यात, गमन।

नक्रः—पुं., घड़ियाल, मगरमच्छ।

प्रच्युतः—हटा हुआ।

निर्वाते—वायुहीन स्थान।

चिरन्तन—वि., पुराना।

उच्छिद्यते—उखाड़ा जाता है, मारा जाता है।

प्रणिधिः—पुं., गुप्तचर।

तीर्थानि—मन्त्री पुरोहित आदि अठारह प्रकार के राज कर्मचारी

अन्तर्वेशिक—पुं., अन्तःपुर (रनिवास) में रहने वाला कर्मचारी।

समाहर्तृ—पुं., कर लेने वाला।

सन्निधातृ—पुं., कर रखने वाला

प्रदेष्टृ—पुं., मार्ग दिखाने वाला।

ज्ञापक—पुं., समाचार ले जाने वाला।

प्रोत्कटभृत्यः—पुं., भयंकर काम करने वाला।

कंचुकी—पुं., (कंचुकिन्) रनिवास में नियुक्त वृद्ध कर्मचारी।

सांवत्सरिक—पुं., ज्योतिषी।

अंगरक्षक—पुं., शरीर रक्षक।

लब्धप्रणाशम्

हीयते—नष्ट होता है।

वालुका—रेत।

भुनज्मि—भोग करूँ, आनन्द लूँ।

प्रतिपन्नः—स्वीकार किया हुआ, माना हुआ।

मिथ्याग्रहम्—दुराग्रह, हठ।

निष्कृतिः—पुँ., छुटकारा।

सुरापः—पुँ., शराबी।

वन्दनमाला—स्त्री., झण्डियाँ, वन्दनवार।

भोजयते—भोजन करवाता है।

प्लाव्यते—भिगोया जा रहा है।

प्रत्युत्पन्नमतिः—सूझ-बूझ वाला, हाज़िरजवाब।

चंक्रमणम्—छलांग।

निकृन्तति—काटता है।

अनशनम्—नपुं., भूख-हड़ताल।

आख्याहि—कहो, बतला दो।

एति—जाता है।

दायादाः—पिता-पितामहों से प्राप्त होने वाली सम्पत्ति के हिस्सेदार, भाई।

संश्रयः—पुं, निवास-स्थान।

कवलितम्—ग्रास कर लिया, खा लिया।

गोधा—स्त्री., छिपकली।

अपरीक्षितकारकम्

संप्रधार्य—निश्चय करके।

उत्सृजामि—त्याग देता हूँ।

क्षपणकः—दिगम्बर, जैन साधु।

नग्नकाः—पुं., नंगे जैन साधु।

जिन—पुं., जैन महामुनि।

सप्रश्रयम्—विनयपूर्वक।

विहरणक्रिया—जैन साधु घूम करके भोजन करते हैं अतः उनका भोजन 'विहरण-क्रिया' कहा जाता है।

श्रावकः—जैनधर्म का अनुयायी, जैन सेवक।

कर्पटानि—वस्त्र।

खादिरमयम्—खैर की लकड़ी का बना हुआ।

कोटरक्षपालः—पुं., कोतवाल।

रुधिरप्लावितदेहाः—जिनके शरीर रुधिर में लथपथ हैं।

धर्माधिष्ठानम्—धर्मस्य अधिष्ठानम्, न्यायालय।

ब्राह्मणसुत-नकुल-कथा

प्रसूय—जन्म देकर।

स्तन्यदानम—दूध पिलाना।

अभ्यङ्गः—मालिश।

दारकः—लड़का।

गृहीतनिर्वापः—भिक्षा लेकर।

पंचतन्त्र-कथासार के कुछ उपयोगी अभ्यास

मित्रभेद

अभ्यास १

१. सकलकलापारंगतपरमदुर्मेधसाः, पञ्चशती, धर्मोपार्जितभूरिविभवः, भयव्याकुलमनाः, करटकदमनकौ, बुद्धिप्रागल्भ्यम्—इन पदों का विग्रह करो और समास बताओ।

२. शास्तृ, विद्वस्, राजन्, सभा—इन शब्दों के सब विभक्तियों में रूप लिखो।

३. वह्, ब्रू, हन्, कृ, पत्, भक्ष, जन्—धातुओं के रूप लट् लकार में लिखो।

४. विष्णुशर्मा के विषय में तुम क्या जानते हो? उसे चाणक्य क्यों कहते हैं?

५. निम्नलिखित पर व्याकरण संबन्धी नोट लिखो—

वध्यः, अपत्यानि, हेतुभिः, द्रष्टुम्, विहस्य, ब्रुवाणः।

६. निम्नलिखित धातुओं के रूप लिङ् लकार में लिखोः—
 या, ब्रू, स्था, चिन्त्, श्रु, रुद् ।

७. इन रिक्त स्थानों को पूर्ण करो :—
 आवयोर्भक्षितशेष......अस्त्येव ।
 तौ च......मन्त्रयतः ।
 तर्हि......ते पन्थानः ।

अभ्यास २

१. मित्र भेद की कथा संक्षेप से लिखो ।

२. इन शब्दों के अर्थ लिखोः—
 कुलीरक, शिला, ग्रीवा, मातुल, कनकसूत्र, वायसदम्पति ।

३. इन में सन्धिच्छेद करो :—
 अतोऽहम्, ग्रीवेयम्, किंचिदिह, जलचरास्तेन, कंचिन्नगरम् ।

४. इन शब्दों के प्रथमा, द्वितीया, तृतीया में रूप लिखो :—
 शिला, वायस, संजीवक ।

५. धनार्जन के कितने उपाय हैं ?
 वाणिज्य के भेदों का वर्णन करो ।

अभ्यास ३

१. कृदन्त और तद्धित प्रत्ययों में क्या भेद है ?
 दोनों के पाँच-पाँच उदाहरण दो ।

२. इन धातुओं के त्वान्त और तुमुन्नन्त रूप लिखो :—
 चर, जन, श्रु, ब्रु, भू, स्था ।

३. रुच प्र+भू, दय, स्मृ, मुच् इन धातुओं के साथ किन विभक्तियों का प्रयोग होता है ?

४ इन शब्दों की रचना बताओ:—
हन्यात, आप्नोति, आरोपयति, दर्शय, गच्छेत्, सन्तु।

५. मित्र भेदान्तर्गत कथाओं का संक्षेप से वर्णन करो।

६. इन वाक्यों के विरोधी शब्द लिखो —
हृष्टमना, सत्यमुक्तम, मध्याह्नसमय, शशकाधम, विश्वासस्थान।

अभ्यास ४.

१. इन शब्दों के अर्थ लिखो :—
वक्तुमनाः, चतुष्कर्णतया, सामादिभिरुपायै, वज्रपातदारुणवचनम्, समानशीलव्यसनेषु सख्यम।

२. इन शब्दों की रचना बताओ —
घ्नन्ति, प्रकोपितः, विधातुम्, सम्पत्स्यते, प्रबोध्य।

३. इन धातुओं के रूप लट्, लोट्, लङ् और विधिलिङ् में लिखो:—शुष, कृ, स्था, पा (पिब्), घ्रा (जिघ्र)

४. इन पदों का विग्रह करो :—
नीतिबीजनिर्वापणम्, सुखाश्रयौ, मांसाशिनः, संवृतशरीरः, खरनखरविकर्तितपृष्ठः, शिष्टजनरहितस्य।

५ इन वाक्यों को शुद्ध करो —
वने रामः सीतां स्मरति। स मां शतं धारयति। त्वं शिरसि खल्वाटः। अहं नेत्रेण पश्यामि।

मित्रसंप्राप्तिः

१. इन धातुओं में शत्रन्त तथा तव्यान्त रूप लिखो—त्यज्, स्मृ, रुद्, क्रीड्, चुर्।

२. इन शब्दों के विभक्तिवचन लिखो—पक्षिणः, अमी, सुहृद्, गृहवताम्, महात्मनाम्।

३. इनकी रचना बताओ—आस्ते, आसाद्य, निवृत्तः, विचिन्त्य, क्षेप्स्यति।

४. इन पदों के अर्थ लिखो—
वैरं द्विविधं सहजं कृत्रिमं च। विदग्ध वचनोऽयम्। पाशाः प्रगुणीकृताः। देवतायने संमार्जनोपलेपनमण्डनादिकं समाज्ञापयति। तीर्थ यात्रा प्रसंगेन प्राघुणिकः समायातः।

५. मित्र संप्राप्ति कथानक के मुख्य पात्रों का चरित्र वर्णन करो।

६. परिव्राजक मूपक की कथा संक्षेप से लिखो।

काकोलूकीयम्

१. विश्वसेत्, उपेक्षेत, हन्यते, प्रशस्यते, प्रशाम्यति—इन क्रियापदों के धातु, लकार, पुरुष तथा वचन बताओ।

२. इन शब्दों के अर्थ लिखो तथा उनका वाक्यों में प्रयोग करो—सौहृदम्, चारा, कंचुकी, भिषक्, विलासिनी।

३. इन समस्त पदों का विग्रह करो तथा समास भी बताओ—काकोलूकीयम्, मदहीनः, सन्धिविग्रहयानानि, निशागमः, निर्वायसम्।

४. नीचे लिखे धातुओं के क्त्वा और तुमुन्-प्रत्ययान्त रूप लिखो :—दृश्, कृ, क्री, रच्, चुर्।

५. नीचे लिखे शब्दों का लिङ्गनिर्देश करो—हुताशन, रोग, सचिव, सखा, वह्नि।

६. इन शब्दों पर संक्षिप्त नोट लिखोः—

संधि, विग्रह, यान, आसन, संश्रय, द्वैधीभाव।

७. तीर्थों से क्या अभिप्राय है? उनके कितने भेद हैं? उनमें छः की व्याख्या करो।

८. इन वाक्यों के विरोधी शब्द लिखोः—

पातालगंगाजल, स्थलमध्यगतः, चन्द्रमण्डलः, यथार्थवादिन्, अतीतदिवसे।

९. इन शब्दों के अर्थ लिखो—निर्वाच्यसम्, समाहर्ता, सन्निधाता, स्थानचिंतक, व्यपदेश, मूलोत्खाताः, कुलाय, महासत्वाः, निहतकण्टकम्, मत्तकरिकर्णचंचलाम्।

१०. काकोलूकीयम् की कथा संक्षेप से लिखकर बताओ कि पहले शत्रु और बाद में मित्र बनने वाले का विश्वास क्यों नहीं करना चाहिए?

लब्धप्रणाशम्

१. संधि करो—अथ+इदम्, यस्य+अयम्, रक्तमुखः+वानरः, अभ्यागतः+अतिथिः, प्राय+उपवेशनम्।

२. इन शब्दों के अर्थ लिखो—

समुद्रोपकण्ठे, अभ्यागतः, जरामरणरहिताः, रचितचतुष्का, प्राघुणिक न्यायेन, आततायी।

३. इन शब्दों की रचना बताओ।

अनुभूय, प्रयच्छति, भुनज्मि, लाव्यते, त्वर्यताम्, आसादितवान्।

४. वानर और मगरमच्छ की कथा से क्या शिक्षा मिलती है?

५. इन रिक्त स्थानों को पूर्ण करो :—

(१) परं वयं वनचराः······जलान्ते गृहम्।

(२) अगाधे······गच्छन्तं मकरमालोक्य······वानरः प्रोवाच।

(३) ममास्ति परम सुहृद्······नाम वानरः।

अभ्यास २

१. इन क्रियापदों के धातु, लकार, पुरुष तथा वचन बताओः—

कुर्यात् कारयिष्यामि, भक्षयिष्यामि, कथय, युज्यते।

२. इन शब्दों के विभक्ति तथा वचन बताओ :—

कथयतः, पापचारिन्, अटव्याम्, गोधाम्, ह्रदे।

३. रिक्त स्थानों में उपयुक्त शब्द भरो :—

मदीयं बिलदुर्गं······रुद्धं भविष्यति। अहं······विना नात्र वस्तुं शक्नोमि। सोऽपि घासाभावादति दुर्बलतां······। किमनेन ······युद्धं करोमि।

४. इन धातुओं के रूप लङ् लकार में लिखो :-

चिन्त्, अस्, शुभ्, युध्, रुच्।

५. नीचे लिखे शब्दों के लिङ्ग बताओ :—

तन्त्र, गृह, मित्र, शरीर, शास्त्र।

अपरीक्षितकारकम्

१. इन क्रियापदों के धातु, लकार, पुरुष तथा वचन लिखो :—
अब्रवीत्, उत्तिष्ठ, भूयते, पालयिष्यामि, यास्यावः।

२. रिक्तस्थानों में उचित शब्दों का प्रयोग करो :—
तत्र मणिभद्रो नाम श्रेष्ठी......। भो श्रेष्ठिन्! मा त्वं......
गच्छ। तस्य भार्या प्रसूता सुतं......। ब्राह्मण! जलार्थमहं
......गच्छामि। अत्रान्तरे दैववशात् कृष्णसर्पो.........
निष्क्रांतः।

३. इन धातुओं के शत्रन्त, क्त्वांत तथा तव्यान्त रूप लिखो—रुद्,
याच्, गण्, लभ्, एध्।

४. इन शब्दों के अर्थ लिखो और उन्हें वाक्यों में प्रयुक्त करो :—
शास्त्रपारंगता, शास्त्रपराङ्मुखः, प्रतिग्रहः, शिंशपपादपः,
वड़वा।

५. इन शब्दों की विभक्तियाँ लिखो—
खट्वायाम्, रात्रौ, गाः, चिन्ताम्, वेदनया।

६. वस्तु, पक्षिन्, अरि, नदी, पृथ्वी—इन शब्दों के रूप तृतीया
तथा पञ्चमी विभक्ति में लिखो।

७. अपरीक्षितकारकम् की मुख्य कथा लिखो।